

62
औरंगजेब बादशाहाचें

चरित्र.

पूर्वभाग.

चिंतामण गंगाधर भोगटे.

किंमत ६ आणे.

शहाजहान बादशाहाचे मुलांत गादीविपर्यां लागलेल्या
लढाईचा इतिहास.

अथवा

औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र.

पूर्वभाग.

हा ग्रंथ

चिंतामण गंगाधर गोगटे

यांनी लिहिला.

तो

पुणें येथें “इंदिरा” छापखान्यांत छापिला.

शके १८३४.—सन १९१२.

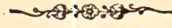
आवृत्ति चौथी.

किंमत ८ आणे.

(ह्या ग्रंथासंबंधी सर्व हक्क कर्त्यानें आपणाकडे ठेविले आहेत.)

हे पुस्तक पुणे एथे त्र्यंबक हरि आवटे यांनी आपल्या
इंदिरा छापखान्यांत छापले,
आणि चिंतामण गंगाधर गोगटे यांनी पुणे, पेठ शुक्रवार,
घर नंबर ६ एथे प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना.

ह्या ग्रंथास ' बरनीर साहेबांचा मोगलांचे राज्यांतील प्रवास ' नांवाच्या इंग्रजी ग्रंथाचा मुख्य आधार घेतला आहे. बरनीर साहेब यांचा धंदा वैद्यकीचा असून, शहाजहान बादशाहाचे मुलांत गादीविषयो जेव्हां लढाई सुरू झाली, तेव्हां ते दिल्लीच्या दरबारीं होते. वरील लढाईत पुष्कळ गोष्टी त्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेल्या आहेत. यामुळे सदरू लढाईचा काफ़ीखान, टूव्हरनियर, काटू वगैरे इतिहासकर्त्यांनीं जो वृत्तांत दिला आहे, त्यांच्यापेक्षां बरनीर साहेबांचा वृत्तांत जास्त विश्वसनीय मानला पाहिजे. ज्या इतर ग्रंथांतून जास्त माहिती मिळाली, त्यांचाही ठिकठिकाणीं निर्देश केला आहे.

ह्या पुस्तकांत फक्त शहाजहान याच्या मुलांच्या आपसांतील लढाईचाच वृत्तांत दिला आहे, व त्यांत प्रधान पात्र औरंगजेब असल्यामुळे त्याला ' औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र, पूर्वभाग ' असें नांव दिलें आहे. ग्रंथांत मधून मधून औरंगजेबाच्या कृत्यांवर जी टीका केली आहे, ती बरीच कडक आहे असें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु हा ग्रंथ लक्ष्यपूर्वक वाचून साधारण मानवी कृत्यांशीं त्याच्या कृत्यांची तुलना केली, तर वरील आक्षेप बहुतेक दूर होईल असें वाटतें.

(२)

हा ग्रंथ छापण्याचे वेळीं माझे मित्र रा० रा० हरि कृष्ण
दामले यांनीं वेळोवेळीं उपयुक्त सूचना केल्या त्याबद्दल
ग्रंथकर्ता त्यांचा फार आभारी आहे.

ग्रंथकर्ता.

आवृत्ति चौथी.

मागील आवृत्तीत ज्या चुका आढळून आल्या त्या
दुरुस्त करून ही आवृत्ति छापिली आहे.

अनुक्रमणिका.

शहाजहान बादशाहाचीं मुलें व त्यांचे स्वभाव.	१-८
तो आपल्या पुत्रांस निरनिराळ्या सुभ्यांवर पाठवितो....	८-११
औरंगजेब दक्षिणच्या सुभेदारीवर येतो, व त्याचें गोंवळ- कोंड्याच्या राजाचा प्रधान मीर जुमला याच्याशीं कारस्थान....	११-१७
मीर जुमला औरंगजेबास येऊन मिळतो.	१८
त्याची व शहाजहान याची भेट, तो बादशाहास दक्षिणे- तील राज्यें जिंकण्याची मसलत देतो, व दारा त्यास आडकाठी घालतो ...	१९-२१
शहाजहान आजारी पडतो, व त्यामुळें राज्यांत गोंधळ होतो.	२१-२३
सुजा बंगाल्यांतून दिल्लीवर चालून येतो....	२३-२४
औरंगजेब मुराद यास राज्याची आशा दाखवून कपटानें आपल्या पक्षाकडे ओढतो.	२५-२७
तो मीर जुमला यास बश करितो.	२८-३१
तो दिल्लीस जाण्याकरितां निघतो, व मुराद शाहा अबास याचा हितोपदेश न ऐकतां त्यास जाऊन मिळतो.	३२-३५
औरंगजेबाचा कावा.	३५-३६
शहाजहान बादशाहाची दुःखद स्थिति....	३७
दारा आपला ज्येष्ठ पुत्र सुलेमान व जयसिंग यांस सुजा- वर पाठवून देतो, उभयपक्षां झालेली लढाई, व सुजाचा पराभव.	३७-४०
तो कासमखान व यशवंतसिंग यांस औरंगजेब व मुराद यांजवर पाठवून देतो, औरंगजेब त्यांचा पराभव करितो व आप्रचावर चाल करून येतो....	४०-४५
शहाजहान याची परतंत्रता, दाराचा हेकेखोर स्वभाव, सामूगडची लढाई दाराचा पराभव, व तो आ- प्रचास पळून जातो.	४५-५८
औरंगजेबाचे मुराद यांजबरोबरचें कपटाचरण ...	५९
दारा आप्रचाहून पळून जातो.	६०-६१

औरंगजेब जयसिंगास फितूर करितो, व त्यामुळें सुलेमान यास श्रीनगरचे राज्यांत पळून जावें लागतें. ...	६१-६४
औरंगजेब आप्रयास येतो, त्याचा पुत्र महंमद आप्रयाचा किल्ला घेतो, व तो शहाजहान यास कैदत ठेवितो.	६४-६९
औरंगजेबानें बादशाहास पाठविलेलें पत्र.	६९-७०
तो दाराचा पाठलाग करण्याचे मिषानें मुराद यास बरोबर घेतो, व मार्गांत दगाबाजीनें त्यास कैद करितो.	७१-७६
तो दाराचा पाठलाग करितो, व त्यास सिंध देशांत घालविल्यावर लाहोरास परत येतो.	७६-७८
त्याची व जयसिंगाची भेट.	७८-७९
दारा सिंध देशांतून गुजरार्थेंत येऊन आमदाबाद शहर घेतो. खजवाची लढाई.	८०-८५
औरंगजेब मीर जुमला व महंमद यांस सुजावर पाठवून देतो. महंमद सुजा यास जाऊन मिळतो, व त्याचा शेवट	८६-९१
जयसिंगाचे मध्यस्थीनें यशवंतसिंग दाराचा पक्ष सोडून औरंगजेबास मिळतो.	९२-९३
मुलतानची लढाई, दाराचा पराभव व त्याची शोचनीय स्थिति.	९४-९८
दारा प्रथमतः कच्छचे राज्यांत जातो व तेथून मालिक जीवनखान आयूब नांवाचे लुटारू सरदाराचे आप्रयास जातो, तो त्यास औरंगजेबाचे स्वाधीन करितो, व औरंगजेब त्याची धोंड काढून त्याचा खून करितो.	९९-११०
दाराचे कुटुंबाची वाताहत	१११-११३
औरंगजेब मुराद याचा खून करितो.	११३-११४
सुजाचा व त्याच्या कुटुंबाचा शेवट	११४-११८

औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र.

पूर्वभाग.

इराणचा प्रख्यात बादशाहा तैमुरलंग याचा दहावा वंशज दिल्लीचा पराक्रमी बादशाहा शहाजहान यास दारा, सुलतान सुजा, औरंगजेब व मुराद बक्षी असे चार पुत्र व बेगमसाहेब व रोपनार बेगम अशा दोन कन्या मिळून सहा अपत्ये होती. वर सांगितलेल्या चार राजपुत्रांचे स्वभाव अगदीं भिन्न भिन्न असल्यामुळे त्यांचें एकमेकांशीं अगदीं जुळत नसे व ते नेहमीं एकमेकांस पाण्यांत पहात असत. पुढें त्यांच्यामध्ये गादीविषयीं कसे तंटे लागले, आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्ततेकरितां त्यांनीं काय काय केलें, ह्या तंत्र्यांत पुढें प्रत्येकावर काय काय प्रसंग गुजरले, औरंगजेबानें कोणकोणतीं भयंकर कारस्थाने केलीं, त्यानें आपल्या बंधूंची व पित्याची कशी वाट लाविली, व त्यांच्या कुटुंबांतील मनुष्यांची कशी दुर्दशा करून टाकिली, व शेवटीं सर्वांच्या तोंडास पांनें पुसून पादशाहीपद कसें छिनावून घेतलें इत्यादि गोष्टींचा साग्र इतिहास या भागांत दिला आहे.

वडील राजपुत्र दारा याचें जन्म इ० स० १६१५ त झालें. त्याचे अंगीं पुष्कळ चांगले गुण वास करीत होते. त्याची बोलण्याची पद्धत मोठी अदबीची असून चटकदार असे. त्याचप्रमाणें तो मोठा सभ्य व उदार होता. परंतु त्याच्या अंगीं वरेच दुर्गुण असल्यामुळे वर सांगितलेल्या चांगल्या गुणांचा अगदीं लोप होऊन गेला होता. तो अवि-

चारी असून त्याला स्वपराक्रमाची मोठी घमेंड होती, व आपल्याप्रमाणें शहाणा त्रैलोक्यांतही मिळणार नाही असा त्यास मोठा गर्व होता. त्याचप्रमाणें स्वतःच्या कल्पनेनें आपण काय पाहिजे तें करूं असें त्यास वाटत असे. तसेंच ज्याच्या उपदेशापासून आपणास यत्किंचित्ही फायदा करून घेतां येईल असा प्राणी भूतलावर उत्पन्न झाला नाही अशी त्याची कल्पना झाळी होती. त्याला कोणी कांहीं उपदेश करूं लागले तर तो त्याची निर्भर्त्सना व तिरस्कार करीत असे. त्यामुळे औरंगजेब आदिकरून त्याच्या तीन बंधूंची त्याच्या विरुद्ध जीं निरनिराळीं कारस्थानें चाललेलीं असत तीं त्याच्या मित्रांपैकीं कोणास कळल्यास त्यांची वातमी त्याच्या कानावर घालण्यास कोणासही धीर होत नसे. त्याचा परिणाम शेवटीं असा झाला कीं, त्याच्या जिवलग मित्रांपैकीं पुष्कळ इसम पुढें त्याचे शत्रु झाले. तो मोठा तामसी असून त्याचें बोलणें नेहमीं धमकीचें असे; परंतु त्याचा राग अगदीं क्षणिक असे. भरदरबारांत नीच शब्दांनीं एखाद्या उमरावाची किंवा भल्या मनुष्याची इजत कशी ध्यावी याची त्यास बिलकुल शंका वाटत नसे. त्याचें धर्मसंबंधी ब्राह्म आचरण एखाद्या मोठ्या कडकडीत इमामाप्रमाणें असे; परंतु अंतर्दामीं त्याची मुसलमानी धर्मावर कमी श्रद्धा होती असें म्हटलें तरी चालेल. त्याची व ज्या अन्य धर्माच्या मनुष्याची गांठ पडे, त्याच्याशीं तो त्याच्या धर्माप्रमाणें वागे. त्याच्या जवळ नेहमीं हिंदु राजवैद्य असून त्यांना त्यानें मोठमोठी वर्षासनें करून दिलीं होती. हिंदु किंवा मूर्तिपूजक यांच्या धर्माचीं कांहीं तत्त्वे त्यास मान्य होती असा कांहीं मुसलमान लोकांचा त्याच्यावर आरोप होता व अजूनही आहे. तसेंच बुसी नांवाचा एक जेसूईट धर्मोपदेशक त्याच्या पदरीं होता त्याचा उपदेश त्यानें कांहीं

दिवसपर्यंत मनापासून ऐकिला होता, त्यामुळे त्याची खिस्ती धर्मावरही श्रद्धा बसत चालली होती असाही कितीएकांचा त्याच्यावर आरोप होता. कोणी असेही म्हणतात की, दारा मोठा धर्मलंड होता, व सर्व धर्माच्या लोकांशीं सारख्या रीतीनें वागण्यांत व त्यांचीं धर्मसंबंधीं मते ऐकण्यांत त्याचा मुख्य उद्देश असा होता की, प्रत्येक धर्माचीं तत्त्वे आपणास कळावीं व तेंगेंकरून आपलें मनरंजनही व्हावें. बरें, कांहीं असेही म्हणणारे आहेत की, तसें वागण्यांत त्याचा मुख्य हेतु असा होता की, कोणत्याही प्रसंगीं कोणत्याही धर्माच्या लोकांची त्याला मदत घेणें जरूर पडल्यास ती त्यास सहज मिळून त्या योगानें त्याचा कार्यभाग व्हावा. परंतु अशा प्रकारच्या धरसोडीच्या वर्तनापासून दाराचा काडीइतकाही फायदा झाला नाहीं इतकेंच नव्हे, तर औरंगजेवानें पुढें तख्तावरून झाल्यावर ज्या आरोपावर त्या बिचाऱ्याला ठार मारिलें, तो आरोप “ दारा विधर्मी किंवा काफर आहे ” हाच होय !

दुसरा राजपुत्र सुलतान सुजा याचें जन्म इ० स० १६१६ त झालें. त्याचा स्वभाव पुष्कळ अंशीं दाराच्या स्वभावाशीं मिळत असे. तथापि तो दारापेक्षां अधिक शहाणा असून अधिक दृढ निश्चयाचा होता. तसेंच त्याची चालचालणूक व आचारविचार दारापेक्षां अधिक चांगले होते. तो मोठा राजकार्यधुरंधर असून दीर्घसूत्री होता, व यशवंतसिंग आदिकरून दरबारांतील रजपूत राजांस व दुसऱ्या मुत्सद्दी मंडळीस आंतून मोठमोठ्या देणग्या देऊन त्यानें अनुकूल करून घेतलें होतें. परंतु त्याच्या अंगीं एक दुर्गुण होता,

१ हा जोधपूरचा राजा. शहाजहानाचे व औरंगजेबाचे कारकीर्दीत त्याच्याकडे ७००० लोकांची सरदारी होती. तो सन १६७४ त काबुलाजवळ मरण पावला.

त्याच्या योगानें त्याच्यावर निर्दिष्ट केलेल्या उत्तम गुणाची माती झाली होती. तो मोठा चैनी होता व त्याचा जनानखानाही फार मोठा होता. तो एकदा आपल्या जनानखान्यांत शिरला म्हणजे नाच, गाणें व दाखू यांत त्याचे दिवसांचे दिवस जात असत. तो एकादे वेळीं रंगांत आला म्हणजे आपल्या नाटक-शाळांना मोठमोठ्या नेमणुका करून देत असे; व एखादे वेळीं त्याची मर्जी खपा झाली म्हणजे त्या एकदम बंद करूनही टाकीत असे. तो अशा प्रकारच्या रंगांत दंग झालेला असला म्हणजे त्या वेळीं त्याच्या जिवलग मित्रालाही त्याच्या विरुद्ध बोलण्याची सक्त मनाई असे. यामुळें सरकारी कामांत त्याच्या हातून पुष्कळ कसूर होत असे, व याच गोष्टीमुळें त्याच्याविषयी त्याच्या हाताखालच्या लोकांचीं मनें विघडून गेलीं होती, व त्यांची त्याच्याविषयीची पूज्यबुद्धि शिथिल झाली होती. जरी त्याचे वाडवडील तुर्की किंवा सुनी पंथाचे होतें, तरी त्यानें इराणी किंवा शिया पंथाचा स्वीकार केला होता. हा पंथ स्वीकारण्यांत त्याचा मुख्य हेतु असा होता कीं, त्या वेळीं दरबारांत शिया पंथाच्या लोकांचें फार वजन असल्यामुळें त्या लोकांची प्रसंगीं आपणास चांगली मदत मिळेल.

तिसरा राजपुत्र औरंगजेव याचें जन्म इ० स० १६१९

१ मुसलमान लोकांत सुनी व शिया असे दोन मुख्य पंथ आहेत. सुनी हे कुराण व पुढें निघालेले संप्रदाय या दोहोंना प्रमाण मानतात व पैगंबरानंतर झालेले चार खलीफ ह्यांना पूज्य मानतात. अफगाण, तुर्क व रोहिले हे ह्या पंथाचे आहेत. शिया हे कुराण प्रमाण मानतात; परंतु पुढें जे संप्रदाय निघाले त्यांवर त्यांची श्रद्धा नाहीं. पैगंबरानंतर जे तीन खलीफ झाले त्यांना हे पूज्य मानित नाहींत हे लोक फार करून मक्केची यात्रा न करितां हुसेनाचें मृत्युस्थान करवाला येथें जाजात. हे मोहोरमाचा उत्सव करितात. सुनी हे ह्यांना पाखंडी समजतात. इराणी व बोहोरी हे या पंथाचे आहेत.

त झालें. तो मोठा आंतल्या गांठीचा असून त्याच्या अंगां सौजन्य किंवा माणुसकी अगदीं वसत नव्हती, व तो मोकळ्या मनानें कधीं कोणाशीं वागला नाहीं. परंतु त्याची बुद्धि विशाल व तीव्र असून त्याला मनुष्याची पारख फार चांगली होती. प्रसंगीं आपल्या उपयोगीं कोण कसा पडेल हें तो चांगलें जाणत असे, व अशाच लोकांस त्यानें आपले जिवलग स्नेही करून ठेविले होते; तसेंच राज्यांतील कोणत्या लोकांस संतुष्ट ठेविलें तर आपला कार्यभाग साधेल हें त्यास माहीत होतें, व त्या लोकांस मोठमोठ्या देणग्या देऊन त्यानें आपल्या पक्षास सामील करून ठेविलें होतें. तो मोठा कावेवाज, पाताळयंत्री, कपटी, महाकारस्थानी, क्रूर व आपमतलबी होता. त्याच्या मनांत दिल्लीची गादी बळकाविण्याचे विचार पूर्वीपासूनच घोळत होते. परंतु ते त्यानें इतक्या गुप्त रीतीनें चालविले होते कीं, बादशाहास किंवा इतर लोकांस आपला संशय येऊं नये म्हणून, तो आग्रा येथें होता त्या वेळीं, संसार असार आहे, वैभव शाश्वत नाहीं, इत्यादि पोकळ वेदांताच्या लांब लांब गप्पा ठोकून आपणास ही राज्याची दगदग अगदीं नको म्हणून सांगत असे. त्याला शहाजहान यानें दक्षिणेच्या सुभेदारीवर नेमिलें, त्या वेळीं त्यानें बादशाहास असें स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, “आपण मला ही जोखिमेची कामगिरी दिली ती न देतां मला जर आपण फकीर होण्यास अनुमोदन द्याल, तर मी आपला फार आभारी होईन. कोठें तरी एकांतवासांत राहून ईश्वरचितनांत काळ घालवावा व या नाशवंत देहाचें सार्थक करून ध्यावें, अशी माझी उत्कट इच्छा आहे.” परंतु अंतर्दुर्ग्यांनीं त्याचे विचार फार निराळे होते. ह्या एवढ्या मोठ्या मोंगल राज्यशकटाचे आपण कसे धुरीण होऊं, आपले खरे शत्रु कोण आहेत,

त्यांना फसवून आपल्या वाटेंतून दूर करण्याकरितां काय केलें पाहिजे, आपल्या तिघां बंधूंचे राज्यावरून हक्क उडवून टाकण्याकरितां त्यांचा नाश कोणत्या युक्तीनें करावा, इत्यादि विचारांची त्यांचे मनांत एकसारखी लढाई सुरू होती. परंतु हीं त्यांचीं अंतर्दुर्घात चाललेलीं कृष्णकारस्थानें दाराशिवाय दुसऱ्या कोणासही कळत नसल्यामुळे, औरंगजेब हा एक किता घण्यासारखा थोर राजपुत्र आहे अशी सर्व उमराव लोकांची समजूत झाली होती. हा त्यांचा भ्रम पुढें लौकरच कसा नाहीसा झाला याचा इतिहास पुढें येईलच. प्रत्यक्ष बादशाहास सुद्धां त्यानें भुरळ पाडले होते, यामुळे तो औरंगजेबाच्या गुणांची वारंवार तारीफ करित असे. दारानें ती स्तुति ऐकिली म्हणजे त्याच्या अंगाचा तिळपापड होऊन जाई. कारण औरंगजेबाच्या कपटजालाचे अगदीं सूक्ष्म तंतु देखील त्यास माहित होते, व त्यामुळे तो औरंगजेबाविषयीं मनांत एकसारखा जळत असे. तो आपल्या स्नेहीमंडळींत वारंवार बोलून दाखवी कीं, “ज्याच्या कारस्थानांची मला फार भीति वाटते असा फकिरी बहाणा करणारा कपटी औरंगजेब आहे, दुसरें कोणी नाही ! ”

चौथा राजपुत्र मुराद वक्षी याचें जन्म इ० स० १६२४ त झालें. तो आपल्या इतर तिघां बंधूंप्रमाणें शहाणा नसून दुसऱ्याशीं कसें वागावें हेंही त्यास माहित नव्हतें. “खाना, पीना और लढना” याशिवाय इतर व्यवसाय त्याला तुच्छ वाटत असत. तथापि तो मोठा उदार व सभ्य होता. “माझ्यापाशीं गुप्त म्हणून कांहीं नाही; दरबारी कारस्थानें व पाचपेंच यांचा मला फार तिरस्कार आहे;” व “स्वतःच्या शौर्यावर व मणगटाच्या जोरावर मी काय पाहिजे तें करीन” असा तो बाणा मिरवीत असे. वास्तविक रीतीनें पाहूं गेलें तर तो मोठा धा-

डशी होता, व त्या त्याच्या धाडसाला जर शहाणपणाचा जोड मिळाला असता, तर तो एक अद्वितीय योद्धा झाला असता; व आपल्या इतर तिघां बंधूंच्या तोंडास पानें पुसून मोगलपदपादशाहीवर तोच आरूढ झाला असता.

वडील राजकन्या बेगमसाहेब ही फार सुस्वरूप असून तिची वृत्ति नेहमीं आनंदी असे. शहाजहान बादशाहाची तिच्यावर फार प्रीति असून त्याचा तिच्यावर पूर्ण भरंवसा होता. तिचीही आपल्या पित्यावर खरी प्रीति असून त्याच्या जिवाला ती फारच जपत असे. फार काय सांगावें ? बादशाहास कदाचित् कोणी विषप्रयोग करील या भीतीनें ती त्याच्या भोजनाचे पदार्थ आपल्या देखरेखीखालीं तयार करवीत असे. ती फार हुषार असल्यामुळें व निरंतर बादशाहाच्या मर्जीप्रमाणें वागत असल्यामुळें दरबारांतील प्रत्येक उलाढालींत तो तिचें मत घेत असे. शिवाय कधीं कधीं आपल्या मताप्रमाणें कांहीं कांहीं गोष्टी ती बादशाहाकडून करवीत असे. त्यामुळें दरबारांत तिचें महत्व फार वाढलें होतें. बादशाहानें तिला फार मोठी नेमणूक करून दिली होती; शिवाय सर्व सरदार, मानकरी व मुंसदी मंडळीकडून तिला वारंवार मोठमोठ्या देणग्या येत असत; त्यामुळें तिच्याजवळ अतिशय संपत्ति जमली होती. दाराची सर्व भिस्त या आपल्या भगिनीवर होती, व तिचेंही त्याच्या पक्षास पूर्ण पाठबळ होतें. त्याची बादशाहावर खरी प्रीति नव्हती, परंतु केवळ या थोर राजकन्येची मर्जी संपादन करण्याकरितां तो बाह्यात्कारी त्याच्यावर फार ममत्व दाखवीत असे. अशा रीतीनें बेगमसाहेब हिला निरंतर खूप ठेवण्याकरितां तो तिला आवडेल तसेच वागत असे. दाराचा पक्ष जो त्यावेळीं अतिशय जोरांत होता, त्याचें मुख्य कारण ही राजकन्या होय.

तिची मर्जी आपणावर निरंतर सुप्रसन्न रहावी म्हणून “आपण गादीवर बसल्यावर तुझे लग्न करून देऊं” असेही त्यानें तिला वचन दिलें होतें. ही गोष्ट फार लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. कारण मोंगल बादशाही घराण्याचा पूर्वीपासून असा निर्बंध ठरून गेला होता कीं, त्या घराण्यांत उत्पन्न झालेल्या मुलींचीं लग्नें करावयाचीं नाहींत. याचें कारण असें होतें कीं, आपणांशीं शरीरसंबंध ठेवण्याइतकें उच्च घराणें दुसरें नाहींच; असें त्यांचें मत होतें. शिवाय, दुसऱ्या कोणास आपल्या कन्या दिल्या तर त्यांचा पादशाही पदावर हक्क उत्पन्न होऊन विनाकारण राज्यांत बखेडे माजतील असेही त्यांस वाटत असे.

दुसरी राजकन्या रोपनार बेगम ही आपल्या बाहिणीप्रमाणें सुस्वरूप नसून तितकी शहाणीहा नव्हती. तथापि ती मोठी उलाढाली बायको होती. तिचा सर्व ओढा औरंगजेबाकडे होता. दारा व बेगमसाहेब यांच्याविषयीं आपलें मन शुद्ध नाहीं असें ती स्पष्टपणें बोलून दाखवीत असे. बादशाहाचीही तिच्यावर प्रीति नसल्यामुळें दरबारांत तिला मुळींच मान नव्हता, व तिच्याजवळ पैशाचेंही बळ नव्हतें. परंतु ती जनानखान्यांतच असल्यामुळें तिला बेगमेकडे काय काय कारस्थानें चाललीं आहेत त्यांची वातमी गुप्त हेरांकडून कळत असे; व त्यांविषयींची सर्व माहिती ती आंतून औरंगजेबास देत असे.

आपलीं मुलें कोणत्या गुणाची आहेत ही गोष्ट बादशाहा पूर्णपणें ओळखून होता. आपले चौघे मुलगे एकमेकांवर उठून एकमेकांचे खूनही करण्यास मार्गेंपुढें पाहणार नाहींत अशी त्याची खात्री असल्यामुळें, पुढें होणारे अनर्थ टाळण्याकरितां काय उपाय योजावा तें त्यांस कांहींच सुचेना. त्यांची लग्नकार्ये होऊन व त्यांना मुलेंवाळें होऊन ते पूर्ण संसारी बनले होते. ते आंतून एकमेकांचा फार हेवा करीत व अतितम

राज्यतृप्णेमुळें त्यांचा एकमेकांविपर्यांचा प्रेमभाव नाहींसा होऊन त्या ठिकाणीं शत्रुत्वानें आगळा पूर्ण पगडा बसविला होता, व त्यामुळें बादशाहाच्या दरबारांतही फाटाफूट होऊन गेली होती. अशा वेळीं बादशाहास स्वतःच्या जीविताचीही मोठी काळजी पडली. आपल्या उच्छृंखळ व शिरजेरमुळांस एकदम कैद करून ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेवावें असंही न्यास वाटलें; परंतु पोक्त विचाराच्या अंती त्यानें तो बेत रहित केला. त्याला असें वाटलें कीं, 'ते कांहीं आतां लहान नाहींत. चांगले पोक्तदशेस आले आहेत व आपलें खरें सुख-दुःख त्यांना कळू लागलें आहे. तेव्हां त्यांना कैद करण्याचा आपण प्रयत्न करूं लागलों तर ते आपणावरच उलटून पडण्यास अगदीं मागेंपुढें पहाणार नाहींत, व आपसांत बखेडे माजवून स्वतःची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां प्रसंगविशेषीं माझा स्वतःचा बळी घेण्यास ते कधींही कमी करणार नाहींत.' त्यामुळें बादशाहानें तो बेत रहित केला. पुढें पुढें तर त्यांच्यांतील तंटे इतके माजले कीं, प्रसंगीं भरदरबारांत सुद्धां ते एकमेकांचे खून करतील कीं काय अशी बादशाहास मोठी भीति पडली. शेवटी, आजचें मरण उद्यांवर तरी ढकलावें असा बेत करून बादशाहानें आपल्या राज्याचे चार विभाग करून त्यांच्यावर त्यांच्या नेमणुका केल्या, व अशा युक्तीनें त्यांना दरबारांतून बाहेर काढिलें. सुजा यास बंगालचा सुभेदार नेमून तिकडे पाठवून दिलें; औरंगजेवास दक्षिणेची सुभेदारी सांगितली; मुराद यास गुजराथचा सुभा सांगितला, व दारा यास मुलतान व काबूल या प्रांतांवर सुभेदार नेमिलें.

१ ग्वाल्हेरचा किल्ला माळवा प्रांतांत आहे. तो एका उंच सुळक्यावर असून चढण्यास फारच चिकट आहे. तेथें मोंगलांचे भमलांत राजकीय कैदी ठेवीत असत.

पुढें थोडक्याच दिवसांत दारा शिवायकरून बाकीचे तिघे आपापल्या सुभेदारीवर निघून गेले, व प्रत्येकजण बादशाहाचे मार्गें दिल्लीची गादी कशी बळकवावी याचा आपापल्या रीतीनें विचार व तयारी करूं लागला. ते आपापल्या सुभ्यांत वस्तुतः स्वतंत्र रीतीनें अम्मल करूं लागले, व सुभ्याचा सर्व वसूल आपणच खर्च करूं लागले. तसेंच सुभ्याच्या बंदोबस्ताकरितां ज्यास्त फौज ठेवणें जरूर आहे असा बहाणा करून त्यांनीं आपली फौजही वाढविली. दारा सर्वांत वडील असून शहाजहान याचे मार्गें गादीचा खरा मालक असल्यामुळे आपल्या सुभेदारीवर न जातां बादशाहापाशींच राहिला. बादशाहासही ती गोष्ट अनुमत होती असें दिसतें; कारण त्यानें आपल्या मयुरासनाच्या खालच्या बाजूस अमीरउमराव बसण्याचे ठिकाणीं दाराकरितां एक छोटे सिंहासन तयार केलें, व त्यास लहानसान कामें चालविण्याचा अधिकार दिला. अशा प्रकारची राज्यकारभाराची पद्धत फार अपायकारक असते ही गोष्ट शहाजहानासारख्या अनुभवी बादशाहाच्या लक्षांत येऊं नये ही फार आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे ! शेख सादीनें गुलिस्तान नामक ग्रंथांत एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, “दहा दरवेशी एका घोंगडीवर निजूं शकतील, परंतु एका राजाचे दोन अधिकारी किंवा एका भेणांत दोन सुन्या कधींही नांरणार नाहींत !” मोंगल घराण्यांपैकीं कोणत्याही बादशाहानें यापूर्वीं अशा प्रकारचा अधिकार आपल्या कोणाही मुलास दिला नव्हता. शहाजहान यानें इतकें केलें तरी त्याची खरी प्रीति दारावर नव्हती. दारा आपणास विषप्रयोग करील कीं काय अशी त्यास निरंतर भीति असे. आपल्या सर्व मुलांत आपलें येवढें मोठें विस्तीर्ण राज्य चालविण्यास खरा हुशार असा एक

औरंगजेब आहे अशी त्याची पूर्ण खातरी होती, त्यामुळे त्याचा खरा ओढा त्याच्याकडे होता व आंतून त्याच्याशी त्याचा गुप्त पत्रव्यवहारही सुरू होता. पुढें औरंगजेबानें या पितृप्रेमाची कशी फेड केली तो वृत्तांत येईलच.

औरंगजेबानें किंवा प्रस्तुत चाललेल्या कथानकाच्या नायकानें पुढें राज्यप्राप्तीस्तव जो व्यूह रचिला, त्याचा पाया रचण्याचे कामीं त्याच्या विशेष उपयोगी कोण मनुष्य पडला त्याचा इतिहास येथें देणें जरूर आहे. त्या मनुष्याचें नांव मीर जुमला असें होतें. ह्याच मनुष्याच्या मदतीनें औरंगजेबानें पादशाहीपद मिळविलें यांत कांहीं संशय नाही. औरंगजेब दक्षिणेच्या सुभेदारीवर आला त्या वेळीं मीर जुमला गोंवळकोंड्याच्या राजाच्या पदरीं वजिरीचें व सेनापतीचें अशीं दोन कामे पहात होता. त्याच्या शौर्याबद्दल सर्व हिंदुस्थानभर त्याची ख्याति पसरली होती. जरी तो उच्च कुळांतला नव्हता, तरी त्याची बुद्धि फार तीव्र होती. तो मोठा योद्धा असून राज्यकारभारांत फार निपुण होता. त्याच्याजवळ अपार संपत्ति होती. ती त्यानें केवळ गोंवळकोंड्याच्या वजिरीवर मिळविली

१ याचें मूळचें नांव मीर महंमद सय्यद अरदास्तनी असें होतें. तो इराणांत इस्पाहानच्या नजीक अरदिस्तान येथें जन्मला. प्रथमतः तो गोंवळकोंड्याच्या राजाच्या पदरीं वजिरीच्या कामावर होता. नंतर इ० स० १६५६ त तो शहाजहान बादशाहाचे आश्रयास येऊन राहिला. औरंगजेब तख्तनशीन झाल्यावर त्यानें त्यास बंगालचा सुभेदार नेमिलें. यालाच पुढें मोअज्जीमखान, खानखानान अशीं दुसरीं नामाभिधानें मिळालीं. आशामच्या स्वारीवरून परत आल्यावर तो कुचबहार प्रांतांत खिजरपूर येथें इ० स० १६६३ त मरण पावला.

२ या वेळीं अवदुल्ला कुतुबशाहा नांवाचा राजा गोंवळकोंड्याच्या राज्यावर होता. तो कुतुबशाही घराण्याचा सहावा पुरुष. तो इ० स० १६७४ त मरण पावला.

होती असें नाही, तर सर्व देशांशीं त्याचा व्यापार मोठ्या जारीनें सुरू होता त्यामुळे, व गोंवळकोंडे येथें त्यानें हिऱ्यांच्या खाणी शोधून काढिल्या होत्या त्यांमुळे त्याला मिळाली होती. त्याला ह्या खाणींपासून फार पैसा मिळाला. असें सांगतात कीं, तो आपले हिरे पोत्यांनीं मोजीत असे. गोंवळकोंड्याच्या राजाच्या फौजेवर त्याचा मोठा दरारा असून शिवाय त्यानें आपल्या पदरींही पुष्कळ फौज ठेविली होती. तसेंच त्याज-पार्शी मोठा तोफखाना असून त्यावर त्यानें ख्रिस्ती अंमलदार नेमिले होते. वरील संपत्तीशिवाय त्यानें करनाटकावर स्वारी करून हिंदु लोकांचीं असंख्य देवालये लुटून अतिशय संपत्ति मिळविली होती; व अशा रीतीनें मृत्युलोकीं तो एक कुबेरच होऊन बसला होता. जसजसा त्याचा भरभराट होत चालला, तसतसा गोंवळकोंड्याच्या राजाच्या मनांत त्याच्याविषयीं जास्त मत्सर उत्पन्न होऊं लागला व आपल्या ह्या जबरदस्त शत्रूचा नाश करण्याविषयीं त्या राजाच्या गुप्त मसलती सुरू झाल्या. त्याच्या सभोवतालचे बहुतेक लोक मीर जुमला याचे नातेवाईक असल्यामुळे त्यानें आपला बेत फार सावधगिरीनें चालविला होता. पुढें कांहीं दिवसांनीं, त्या राजाची मातुश्री व मीर जुमला यांच्यामध्ये कांहीं घोंटाळा आहे अशी कुण-कुण जेव्हां राजाचे कानावर आली, तेव्हां तर त्याच्या तळव्याची आग मस्तकास गेली. त्या वेळीं त्यानें आपला त्याच्यावरचा राग व्यक्त करून दाखविला, व त्याची पाळे-मुळे खणून काढण्याचा निश्चय केला.

मीर जुमला त्या वेळीं करनाटकांत होता. परंतु राजाच्या पदरीं मोठमोठ्या अधिकारावर बहुतेक त्याच्याच वर्तीचे लोक

१ धीवेनाट नांवाचा ग्रंथकार असें म्हणतो कीं, त्याच्याजवळ २० मण किंवा १ खंडी हिरे नेहमीं असत.

असल्यामुळें त्यांनीं त्याच्यावर गुदरणान्या भावी संकटाची अगोदरच त्यास वर्दी दिली होती. तेव्हा प्रथमतः त्यानें, त्याचा एकुलता एक मुलगा मीर महंमद अमीन हा त्या वेळीं राजा-पार्शी होता त्याला “ कांहीं तरी बाहाणा करून तूं मुलांमाणसां-सह एकदम करनाटकांत निघून ये ” म्हणून गुप्त पत्र पाठविलें. परंतु राजाची त्याच्या कुटुंबावर सक्त देखरेख असल्यामुळें त्याला तसें करतां येईना. आपली युक्ति अशा रीतीनें फसली असें पाहून त्या कावेबाज वजिरानें स्वतःच्या कल्पनेनें एक निराळीच तोड काढली; व त्यामुळें गोंवळकोंड्याच्या राजावर पुढें भयंकर प्रसंग येऊन तो केवळ काळाच्या जबड्यांतच पडला होता; परंतु तो मोठ्या शर्तीनें बचावला हें त्याचें महद्भाग्यच समजलें पाहिजे. वास्तविक रीतीनें पाहूं जातां, ज्या राजाला आपले विचार गुप्त राखतां येत नाहींत तो राज्य चालविण्यास अगदीं नालायक आहे असें समजलें पाहिजे. कारण, त्या राजानें पूर्वी रागाच्या सपाट्यांत मीर जुमला याच्या विरुद्ध चालविलेल्या आपल्या गुप्त कारस्थानांची परिस्फुटता केली नसती, तर त्याच्या केंसासही धक्का न लागता, त्याला मीर जुमला याचा सूड घेतां आला असता. असो. वर सांगितलेली मीर जुमला यानें जी तोड काढिली ती ऐकण्याविषयीं वाचक फार उत्कंठित झाले असतील. तो प्रकार येणेंप्रमाणें:—

औरंगजेब त्या वेळीं दक्षिणेची मोंगलांची राजधानी दौलताबाद येथें होता. त्यास मीर जुमला यानें मोठ्या गौरवानें असें पत्र पाठविलें कीं, “ परम थोर व उदार

१ यास मीर महंमद अमीरखान असेंही म्हणत असत.

२ दौलताबादला पूर्वी देवगड असें म्हणत असत. हें शहर फार प्राचीन काळापासून मुसलमानी राजांचें राजधानीचें शहर होतें.

हजरत साहेब ! मीं गोंवळकोंड्याच्या राज्याच्या उन्नतीकरितां काय काय परिश्रम केले, व त्यासंबंधानें हल्लींच्या तेथील राजावर माझे किती उपकार आहेत, ह्या गोष्टीचा मीं स्वमुखानें उच्चार केला पाहिजे असें नाहीं. तीं सर्व जगाला महशूर आहेच. इतकें असून तो कृतघ्न राजा माझा व माझ्या कुटुंबाचा नाश करण्यास प्रवृत्त झाला आहे. आतां मी प्राणत्राणार्थ आपल्या चरणीं लीन झालों आहे, तर आपण मला उदार आश्रय द्याल अशी पूर्ण उभेद बाळगून ही विनंती करित आहे. आपण मला आश्रय दिल्यास गोंवळकोंड्याचें राज्य व राजा अल्पायासानें आपल्या हस्तगत होण्याची युक्ति मीं योजून ठेविली आहे. आपला माझ्यावर पूर्ण विश्वास असेल तर हें काम आपणांस काडीइतकें जड जाणार नाहीं. पादशाहा शहाजहान याचा वकील लवाजम्यानिशीं कांहीं महत्त्वाच्या कामाची तडजोड करण्याकरितां भागानगरच्या (गोंवळकोंड्याच्या) राजाकडे जात आहे, अशी कंडी पिकवून आपणच पांच हजार निवडक घोडेस्वारांनिशीं मोठमोठे मुक्काम करित एकदम गोंवळकोंड्याकडे निघून यावें. आपणांस इकडे येण्यास सुमारे १६ दिवस लागतील. राजाची गांठ ज्या डविरांचे मार्फत घेतली पाहिजे, तो मनुष्य माझ्या

१ हें शहर कुतुबशाहा महंमद कुली यानें इ० स० १५८९ त वसविलें व त्याची भागामती नांवाची एक आवडती नाटकशाळा होती, तिच्या नांवावरून त्यानें त्याला भागानगर असें नांव दिलें. पुढें गोंवळकोंड्याचें ह्वापाणी फार वाईट असल्यामुळें त्यानें तेथून आपली गादी काढून भागानगर येथें नेली. भागामती वारल्यावर पुढें कांहीं वर्षांनीं त्याला हैदराबाद असें नांव पडलें. हल्लींच्या निजामाच्या राज्याचें हें राजधानीचें शहर आहे. गोंवळकोंडें व भागानगर यांच्यामध्ये ७ मैलांचें अंतर आहे.

२ डवीर म्हणजे पराराष्ट्रासंबंधी वकील.

पूर्ण विश्वासाचा असून माझा नातलग आहे. त्याचप्रमाणें, त्याला त्या योग्यतेस मीच चढविलें आहे. आपण भागानगरच्या वेशीपाशी आलां तरी शहाजहान बादशाहाकडून येणारा वकील तो हाच असें लोकांस वाटेल, व आपणांविषयी कोणासही शंका येणार नाही अशी व्यवस्था मी पूर्वीच करून ठेवितों. नंतर भेटीच्या वेळीं आपण त्यास कैद करा व पुढें आपण त्याची इच्छेस येईल त्याप्रमाणें व्यवस्था करा. राजा नेहमीं भागानगर येथें राहतो. राजवाड्यास तट किंवा खंदक वगैरे कांहीं नाही. ह्या स्वारीखर्चाबद्दल जितके दिवस आपलें लष्कर कामगिरीवर गुंतलें असेल, त्या प्रत्येक दिवसाबद्दल मी आपणांस पन्नास हजार रुपये देत जाईन. ”

आधींच उल्हास आणि त्यांत फाल्गुनमास ! औरंगजेब म्हणजे महत्त्वाकांक्षेचा प्रत्यक्ष मानवी पुतळा, व त्याला स्वभावतःच असल्या भानगडीच्या कामाची फार हौस; त्यांतून हें अयाचित पुढें वाढून आलेलें बडें कारस्थान म्हणजे फायद्यांचें केवळ आगर; मग काय विचारतां ? त्यानें मीर जुमला याची विनंती तत्काळ मान्य केली; व त्यानें लिहिल्याप्रमाणें बरोबर पांच हजार स्वार घेऊन तो गोंवळकोंड्याच्या राज्यांत शिरला. मीर जुमला याचें पाठबळ असल्यामुळें त्यानें आपला सर्व बेत अशा युक्तीनें व गुप्त रीतीनें चालविला होता कीं, भागानगरच्या वेशीपर्यंत तो येऊन पोहोंचला तरी त्याच्या-विषयी कोणाला संशय आला नाही, व आलेला इसम शहाजहान बादशाहाकडून येणारा वकीलच आहे असें सर्वास वाटत होतें. पुढें गोंवळकोंड्याचा राजा या वेषधारी वकिलाचें आगतस्वागत करण्याकरतां म्हणून शहरानजीकच्या बागेत त्याला भेटण्याकरितां निघाला. औरंगजेबास ती बातमी कळतांच त्यानें आपले दहा बारा गुलाम त्याला कैद करण्याकरितां

तयार करून ठेविले. त्या राजाला ह्या कृष्णकारस्थानाचा कांहींच मागमूस नसल्यामुळे तो त्या मानभावी वकिलास म्हणजे कपटी औरंगजेबास भेटण्याकरितां अगदीं नजीक आला. तो औरंगजेबाच्या पाशांत सांपडलाच होता. परंतु त्याच वेळीं अशी एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली कीं, तेणेंकरून त्या राजावरचा तो भयंकर प्रसंग टळला. त्यावेळीं मीर जुमला याचे कारस्थानामर्धाल एक उमराव राजावरोबर होता, त्याला, आतां आपल्या राजास औरंगजेब कैद करणार व राजद्रोहासारखें भयंकर पाप आपले मर्थां येणार, व आजपर्यंत आपण अशा निंद्य मसलतींत मीर जुमला यास विनाकारण साह्य केलें, इत्यादि गोष्टींचा मोठा पश्चात्ताप होऊन तो मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, “हां, महाराज ! सावध रहा, पुढें जाऊ नका. आपण याच पावलीं येथून पळकाढून आपला प्राण वांचवा, नाही तर आपला घात होईल. आपण ज्याचे भेटीस जात आहां तो शहाजहान बादशाहाचा वकील नसून वकिलीचें ढोंग करून येणारा कपटी औरंगजेब आहे.” त्या वेळीं त्या राजाचे मनाची काय स्थिति झाली असेल ती त्याची त्यालाच माहीत ! तिची कल्पना देखील करणें फार कठिण आहे ! त्यानें आपला लबाजमा टाकून देऊन तेथून एकदम धूम ठोकली, व प्रथमतः जो घोडा हातीं लागला त्यावर ताडकर उडी मारून तेथून ३ मैलांवर गोंवळकोंड्याचा किल्ला होता तेथें तो पळून गेला. अशा दगाबाजीनें आपला बेत फसला व हातची शिकार पळून गेली, तथापि औरंगजेबाला मीर जुमला ह्याचें पूर्ण पाठबळ असल्यामुळे तो मुळींच निराश झाला नाही. त्यानें प्रथमतः राजवाडा लुटून फस्त केला; परंतु राजाचे मुलांमाणसांस राजाकडे पाठवून दिलें. मोंगलांचे अमलांत, एखादे राजास जरी कैद केलें किंवा लढाईत जिंकिलें,

तरी त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यांस कोणताही उपद्रव द्यावयाचा नाही अशी पद्धत होती. संभाजीस ठार मारल्यावर त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यांस औरंगजेबानें फार चांगल्या रीतीने वागाविलें याचें कारण पुष्कळ अंशी ही पद्धतच होय. असो. नंतर औरंगजेबानें गोवळकोंड्याच्या किल्ल्यास वेढा दिला. परंतु त्याचेजवळ युद्धोपयोगी सामानाचा पुरवठा नसल्यामुळें दोन महिनेपर्यंत तो किल्ला त्याचे हातीं आला नाही. तितक्या मुदतींत किल्ल्यांतील धान्यसामग्री व युद्धसामग्री संपल्यामुळें आंतील लोकांची अन्नान्नदशा आली होती. इतक्यांत “ तुम्हीं गोवळकोंड्याचे किल्ल्याचा वेढा उठवून एकदम दक्षिणेंत निवून यावें ” असा शहाजहान बादशाहाचा सक्तीचा हुकूम औरंगजेबास येऊन पोहोंचला. त्यामुळें नाइलाज होऊन त्याला वेढा उठवून दक्षिणेंत परत यावें लागलें; व अशा रीतीनें गोवळकोंड्याच्या राजाची त्या संकटांतून मुक्तता झाली. (इ० स० १६५६.)

आपणास परत बोलाविण्याचे कामीं बादशाहानें एवढा जो सक्तीचा हुकूम पाठविला, तो केवळ दारा व बेगमसाहेब यांचे सांगण्यावरून पाठविला असावा असा औरंगजेबानें तर्क बांधला व तो त्याचा तर्क खरा होता. कारण, त्या वेळीं औरंगजेब गोवळकोंड्याचे किल्ल्यास वेढा घालून बसला आहे ही बातमी दारा व बेगम यांस कळली, तेव्हां त्या दोघांस असें वाटलें कीं, जर या वेळीं गोवळकोंड्याचें राज्य औरंगजेबानें खालसा केलें, तर तो फार प्रबल होईल व बादशाहाचे मार्गें कदाचित् लढाईचा प्रसंग आलाच तर त्याला जिंकणें फार जड जाईल; तेव्हां त्यांनीं बादशाहास सांगून वर सांगितलेला सक्तीचा हुकूम औरंगजेबास पाठ-

विला होता. औरंगजेबास त्या दोघांचा अतिशय राग आला होता, परंतु त्या वेळीं तो त्यानें तसाच गिळून टाकला.

पित्याचे आज्ञेप्रमाणें औरंगजेब दक्षिणेंत निघून आला खरा, तथापि परत येतांना त्यानें गोंवळकोंड्याच्या राजापासून असा करार करून घेतला कीं, “ मीर जुमला यानें आपलें कुटुंब, मालमत्ता व सैन्य यांसह त्याला वाटेल तिकडे निघून जावें, राजानें त्यास कोणत्याही रीतीनें अडथळा करूं नये, व तेथें चालणाऱ्या रुपेरी नाण्यावर त्यापुढें शहाजहानी शिक्षा सुरू करावा. ” त्याच वेळीं त्यानें आपला वडील मुलगा सुलतान महंमद याचें त्या राजाचे मुलीशीं लग्न केलें, व राजाचे मागें तें राज्य महंमदास मिळवें असा त्याच्यापासून दुसरा एक करार करून घेतला. त्या वेळीं मुलीच्या आंढणाबद्दल म्हणून औरंगजेबानें त्या राजापासून रामगिरी व त्याचे आसपासचा मुद्दख तोडून घेतला. मीर जुमला यानें या मोहिमेचा सर्व खर्च औरंगजेबास दिला.

मीर जुमला याच वेळीं औरंगजेबास येऊन मिळाला. पुढें दक्षिणेंत परत येत असतां त्या दोघांनीं बेदरच्या किल्ल्यास वेढा घालून तो घेतला, व ते दौलताबादेस येऊन पोहोंचले. ते दोघे त्या ठिकाणीं बरेच दिवस मोठ्या स्नेहभावानें एकत्र राहिले. त्यांनीं पुढील भयंकर उलाढालीचे मनसुबे अगोदरच करून ठेविले होते. ह्या दोन राजकारस्थानी पुरुषांचा एकोपा झाला ही गोष्ट औरंगजेबाचें चरित्रांत विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. कारण, औरंगजेब पुढें जो तख्तनशीन झाला व वैभवाच्या शिखरास जाऊन पोहोंचला, त्याचें बहुतेक श्रेय मीर जुमला यास देणें रास्त आहे.

पुढें कांहीं दिवसांनीं शहाजहान यानें बोलाविल्यावरून

मीर जुमला त्याचे भेटीस गेला. त्यानें जातांना बादशाहाकरितां फार मोठा नजराणा बरोबर घेतला. जगांतील संपूर्ण रत्नांचें सार असा कोहिनूर नामक प्रसिद्ध हिरा याच वेळीं मीर जुमला यानें बादशाहास नजरकेला. येवढा मोठा नजराणा बादशाहास देण्यांत मीर जुमला याचा मुख्य उद्देश असा होता कीं, बादशाहानें विजापूर, गोंवळकोंडे व पोर्तुगीज लोक यांस जिंकण्याकरितां त्याच्याबरोबर मोठी फौज द्यावी. गोंवळकोंड्याचें राज्य जिंकलें असतां बादशाहास फार मोठा फायदा होईल व त्याचप्रमाणें तेथील मौलवान् हिऱ्यांच्या खाणीचेंही मोठें उत्पन्न त्याचे हातीं लागेल; कंदाहारसारख्या खडकाळ व ओसाड प्रदेशावर स्वारी करून सैन्य व पैसा यांचा फुकट नाश कारण्यापेक्षां विजापूर, गोंवळकोंडे अशा मातबर प्रदेशावर स्वारी केली असतां त्यापासून अतिशय फायदा होईल इतकेंच नव्हे, तर बादशाहाचा अंमल कावूल-कंदाहारापासून तों थेट कन्याकुमारी केपापर्यंत पोहोंचून संपूर्ण हिंदुस्थानांत मोंगलांचें एकछत्री साम्राज्य होईल इत्यादि गोष्टी त्यानें बादशाहाचे मनांत अशा मार्मिक रीतीनें ठसवून दिल्या कीं, बादशाहाचें मन त्यानें लगेच आपणाकडे ओढून घेतलें. त्यानें ताबडतोब एक जंगी फौज उभारून तिचें आधिपत्य मीर जुमला यास दिलें, व त्याला वर सांगितलेलीं राज्ये जिंकण्याचा हुकूम दिला. हें सैन्य उभारण्यांत व मीर जुमला यास येवढें वर्चस्व देण्यांत बादशाहाचा दुसरा असा एक गुप्त हेतु होता कीं, दारा त्या वेळीं फार उद्दाम रीतीनें वागूं लागला होता, त्याला त्या गोष्टीमुळे चांगली जरब बसावी.

दाराचे मनांत, हळूहळू राज्याचा सर्व कारभार आपणच चालवावा, व बादशाहास ठेवतां येईल तितकें राज्यकारभारा-

पासून अलग ठेवावें, असे विचार घेवळें लागले. शहाजहान मोठा धूर्त असल्यामुळें दाराचा हा अंतस्थ हेतु त्यानें तेव्हांच ताडला, व त्यामुळें त्याची दारावर थोडी इतराजी झाली; परंतु पुढें लवकरच दुसरी एक गोष्ट घडून आली, तिच्यामुळें तर बादशाहास दाराची फारच चीड आली व तो त्याचे मनांतून पक्का उतरला. तो प्रकार असा: त्या वेळीं सादुल्लाखान नांवाचा एक सरदार बादशाहाच्या वजिरीचें काम पहात होता. तो मोठा हुषार असून त्याचे शहाणपणाची सर्व आशियाखंडभर प्रसिद्धि झाली होती. बादशाहाचा मुख्य इतबार या वजिरावर असे. पुढें त्यास दारा यानें विषप्रयोग करून ठार मारिलें. परंतु ठार मारण्यासारखा त्यानें दाराचा कांहीं विशेष अपराध केला होता असें दिसत नाहीं. कदाचित् दाराला असें वाटलें असेल कीं, तो मोठा हुषार असून त्याच्याजवळ फौजफांटाही बराच होता, त्यामुळें बादशाहाचे मागें सर्व राज्याचीं सूत्रे त्याचे हातांत अडकून राहतील, व सुलतान सुजाचे पक्षाकडे त्याचा कांहींसा ओढा होता त्यामुळें तो सुजा यास बादशाहा करील; व त्यामुळें त्यानें त्यास ठार मारिलें असावें. कोणी असेंही म्हणतात कीं, सादुल्लाखान मुळचा हिंदु असल्यामुळें दरवारांतील इतर मुसलमान उमरावांस त्याचा उत्कर्ष सहन न होऊन, हा बादशाहाचे मागें आपल्या मुलास किंवा दुसऱ्या कोणा पठाण जातीच्या सरदारास गादिवर बसवून मोंगलाई बुडविणार आहे, असे खोटेनाटे विचार त्यांनीं दाराचे मनांत भरवून दिले, व त्यामुळें त्यानें त्यास ठार मारिलें. कांहीं असो, परंतु वरील निघ गोष्टीमुळें बादशाहास

१ बाबर यानें मोंगल घराणें हिंदुस्थानांत स्थापन केलें. त्याचे पूर्वी लोदी घराणें राज्य करात होतें. त्या घराण्यांतील पुरुष पठाण जातीचे असून सादुल्लाखानाची बायको त्या जातीची होती.

दाराची फार भीति वाटू लागली व त्याच्या मर्जातून तो अगदीं उतरला.

मीर जुमला याचे हाताखालीं येवढी मोठी फौज देऊन दक्षिणेंत पाठविणें म्हणजे अन्यपक्षीं तितक्या सैन्यानें औरंगजेबाची शक्ति जास्त वाढविणें होय, असें दारास वाटून, तूर्त येवढें मोठें सैन्य दक्षिणेंत आपण पाठवूं नये, म्हणून त्यानें परोपरीनें बादशाहास सांगितलें. परंतु बादशाहानें त्याच्या बोलण्याकडे मुळीच लक्ष दिलें नाहीं. शेवटीं त्यानें बादशाहास अशी विनंती केली कीं, “ आपणास हें सैन्य दक्षिणेंत पाठविणेंच असेल तर निदान या मोहिमेंत औरंगजेबानें तरी कांहीं ढवळाढवळ करूं नये अशी कांहीं तरी अट ठेवावी.” बादशाहानें तें त्याचें बोलणें मान्य करून असा ठराव केला कीं, “ या स्वारींत औरंगजेबानें कोणतीही ढवळाढवळ करूं नये, त्यानें दौलताबाद सोडून कोठेंही जाऊं नये, त्यानें फक्त दक्षिणेच्या सुभ्याचें काम पहावें, मोहिमेची सर्व व्यवस्था एकटा मीर जुमला यानेंच करावी, व त्यानें आपले इमानीपणाबद्दल आपलें कुटुंब आग्रा येथें ओलीस ठेवावें. या शेवटच्या अटीमुळें मीर जुमला यास मोठी चीड आली. परंतु “ केवळ दाराचें थोडक्या गोष्टीकरितां मन मोडूं नये एवढ्याकरितांच मीं ही अट घातली आहे, वस्तुतः तींत विशेष तथ्यांश आहे असें नाहीं, तुमचे मार्गें तुमचीं मनुष्यें मी लौकरच पाठवून देईन ” इत्यादि गोष्टी सांगून बादशाहानें त्याचा राग शांत केला. नंतर मीर जुमला बादशाहाची जंगी फौज बरोबर घेऊन दक्षिणेंत आला, व प्रथमतः विजापूरचे राज्यांत शिरून त्यानें कल्याण नांवाच्या एका शहरास वेढा दिला.

अशा रीतीनें मीर जुमला विजापूरचे राज्यांत धामधूम

करीत असतां, व बादशाहाचे चौधे पुत्र आपआपल्या सुभ्यांत दिल्लीच्या गादीविषयी होणाऱ्या भावी तंत्र्यासंबंधानें आपापला पक्ष जेरांत आणण्याचा प्रयत्न करीत असतां, शहाजहान अकस्मात् आजारी पडला. तारीख १ सप्टेंबर सन १६५७ रोजी त्यास अपस्मार वायूचा झटका झाला. मग काय विचारतां? वायुवेगाप्रमाणें ती बातमी संपूर्ण राज्यांत हां हां म्हणतां पसरली. त्या वेळीं राज्यांतील संपूर्ण प्रजा हवालदील झाली; त्यांच्या चित्तांत शांतता नाहीशी झाली; व त्यांना वित्ताची व जीविताची मोठी भीति वाटू लागली; आणि संपूर्ण मोंगल बादशाहांत राज्याच्या उलाढालीच्या चळवळी सुरू झाल्या. दारा यानें आग्रा व दिल्ली येथे मोठी जंगी फौज गोळा केली; सुजा यानें दाराशीं सामना देण्याकरितां बंगाल्यांत मोठी कडेकोट तयारी चालविली; तसेंच दक्षिणेंत औरंगजेब व गुजराथेंत मुराद हेही आपापल्या पदरीं ज्यास्त फौजेचा भरणा करूं लागले. सुजा, औरंगजेब व मुराद यांचीं पत्रें दरबारी मंडळींत खेळूं लागलीं त्यामुळें दरबारी मंडळींतही फाटाफूट होऊन सर्व राज्यांत खेळखंडोबा सुरू झाला. वर सांगितलेल्या पत्रापैकीं कांहीं पत्रें दाराच्या हातीं पडलीं. तेव्हां तर त्याला आपल्या तिघां बंधूंचा फारच राग आला. त्यानें लगेच तीं पत्रें बादशाहास नेऊन दाखविलीं, व त्या तिघांस बादशाहानें कांहीं तरी चांगलें शासन करावें, अशाविषयी त्यानें त्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. बादशाहाची अतिशय आवडती कन्या बेगमसाहेब हिनेंही त्या तिघांच्या पुष्कळ नालस्त्या त्यास सांगितल्या, व त्याचें मन दाराकडे लागावें म्हणून आपणाकडून करतां आला तितका प्रयत्न केला; परंतु बादशाहाचें मन दाराविषयीं पूर्वींपासून कलुषित झाल्यामुळें त्याचा दाराच्या बोलण्यावर मुळींच विश्वास बसेना,

व कोणत्याही रीतीने त्याला मदत करावी असें त्यास वाटेना. त्याचा दारावरचा विश्वास इतका उडाला होता कीं, दारा सादुल्लाखानाप्रमाणें आपणासही कदाचित् विषप्रयोग करील कीं काय, अशी त्याला मोठी भीति पडली होती; त्यामुळें त्याला कांहीं खाणेंपिणें झाल्यास तें तो मोठ्या चिकित्सेनें खात असे. असें म्हणतात कीं, या वेळीं बादशाहा व औरंगजेब यांच्यामध्ये गुप्त रीतीनें पत्रव्यवहार सुरू झाला होता; व दारास ती गोष्ट समजली तेव्हां त्यानें अतिशय संतापून जाऊन बादशाहास मोठी धमकीही दिली होती. बादशाहाची प्रकृति दिवसेंदिवस जास्त बिघडत चालली होती, व एकदां तर तो मेळाच अशी खोटीच कंडी सर्व आग्रा शहरभर पसरली. त्या वेळीं आग्रा शहर भीतीनें गर्भगळीत होऊन गेलें; मोठा हाहाकार उडाला; दरबारांत अतिशय गोंधळ माजून गेला; वाणी उदमी, तेलीतांबोळी, शेटसावकार यांच्या तोंडचें पाणी पळालें व कितीएक दिवस ते आपलीं दुकानें बंद करून बसले; लोकांचीं मनें अस्वथ झालीं; त्यांना आपल्या कुटुंबसंरक्षणाची मोठी भीति पडली; व ज्याच्या त्याच्या चेहेऱ्यावर भावी संकटाची छाया दिसूं लागली. पूर्वीं शहाजहान राज्यपदारूढ झाला त्या वेळीं त्यानें ज्याप्रमाणें गादीवर हक्क सांगणाऱ्या आपल्या इतर बंधुवर्गाचें सत्र केलें होतें, त्याच्यापेक्षां भयंकर असें दुसरें महासत्र आतां लवकरच सुरू होणार, व या चौघां भावांपैकीं जो विजयी होईल त्याच्या क्रोधाग्नींत बाकीच्या तिघांच्या, त्यांच्या कुटुंबांतील मनुष्यांच्या, व त्यांच्या साहाय्यकारी मंडळीच्या खातरांनीं आहुति पडणार असें सर्वास वाटूं लागलें.

चौघां बंधूपैकीं प्रथमतः सुजा लढाईची मोठी तयारी करून बंगाल्यांतून निघाला. त्यानें बंगाल्यांत लहान लहान सं-

स्थानें व राज्यें मोडून टाकून व पुष्कळ संस्थानें लुटून अतोनात संपत्ति मिळविली होती. तिच्या जोरावर त्याने आपल्या पदरीं फार मोठी फौज ठेविली होती. त्याने आपल्या सैन्यांत अशी कंडी पिकविली कीं, “ दारा यानें बादशाहास विषप्रयोग करून त्याचा खून केला आहे, याकरितां आपल्या पित्याच्या भयंकर खुनाचा सूड मला घेतलाच पाहिजे.” अशा रीतीने तो आग्रा शहरावर चाल करून आला. दारा यानें बादशाहास या एकंदर हकीकतीची वर्दा दिली, तेव्हां त्याने मी जिवंत असून औषधी उपचारांनीं माझी प्रकृति हल्लीं बरीच सुधारत चालली आहे, इत्यादि गोष्टी लोकांच्या मनांतला गैरसमज दूर करण्याकरितां प्रसिद्धपणें जाहीर केल्या. त्याचप्रमाणें सुजा यासही त्यानें ती गोष्ट कळविली, व “ तुम्हीं पुढें न येतां एकदम बंगाल्यांत निघून जावें, ” म्हणून त्यास आज्ञापत्र पाठविलें. परंतु बादशाहाचें दुखणें असाध्य आहे असें दरवारांतील त्याच्या पक्षाच्या मंडळीनें त्यास अगोदरच कळविलें होतें, त्यामुळे मागे न फिरतां तो तसाच पुढें चाल करून येऊं लागला. तो आपल्या लोकांस असें सांगूं लागला कीं, “ बादशाहा जिवंत आहे ही गोष्ट खरी नसून, मीं बंगाल्यांत परत जावें, एवढ्याच हेतूनें दारानें ही गप्प उठविली आहे. बरें, कदाचित् बादशाहा जिवंत असलाच तर एवढ्या लांबीच्या पळुयावर येऊन आतां तो आसन्नमरण झाला आहे अशा वेळीं त्याला न भेटतां परत जाणें ही गोष्ट पुत्रधर्मास अतिशय लांछनास्पद आहे. ” असो. अशा रीतीनें मागे न फिरतां तो आग्र्याच्या नजीक येऊन ठेपला.

सुजा यानें बंगाल्यांत दाराबरोबर लढाई करण्याकरितां तयारी केली, त्याच वेळीं दक्षिणेंतील औरंगजेवानें तशीच तयारी चालविली होती. परंतु तो मोठा दूरदृष्टि असल्यामुळे

सुजाप्रमाणें एकदम हातघाईस न येतां त्यानें आपली तयारी मोठ्या धिमेपणानें चालविली होती. सुजा यास बादशाहानें जसें पत्र पाठविलें होतें, तसेंच त्यानें औरंगजेवासही एक पाठविलें. ह्या पत्रावर बादशाहाची सही असून शिवाय दाराचीही सही होती. त्यांत बादशाहानें त्याला असें निक्षून लिहिलें होतें कीं, “तुम्ही कोणच्याही सबबीवर दक्षिण सोडून उत्तर-हिंदुस्तानांत येऊं नये, आल्यास तुम्हांस मोठी कडक शिक्षा होईल.” परंतु तो कावेबाज औरंगजेव अशा पोकळ डरकावणीस भिणारा पुरुष नव्हता. त्यानेंही सुजाप्रमाणेंच “सदरहू पत्र खुद बादशाहाचें नसून दारानें वनावट केलेलें आहे” असें स्पष्टपणें आपल्या मित्रमंडळींत बोलून दाखविलें. त्यानें लढाईची मोठ्या जारिनें तयारी चालविली. आपण कितीही फौज वाढविली तरी दारा, सुजा व मुराद यांच्याशीं पृथक् पृथक् लढून आपला निभाव लागणार नाहीं. ही गोष्ट तो पूर्णपणें ओळखून होता. तेव्हां त्यानें प्रथमतः आपलें कपटजाल पसरून त्याच्या योगानें आपला बहुतेक कार्यभाग उरकून घेण्याचा प्रयत्न केला, व तो त्याचा प्रयत्न चांगल्या रीतीनें शेवटास गेला. त्याचा प्रकार येणेंप्रमाणें:—

त्यानें मनांत असा विचार केला कीं, आपल्या सर्वबंधूंत शूर, धाडसी, परंतु मूर्ख असा आपला कनिष्ठ बंधु मुराद हा आहे; त्याच्यावर आपल्या पूर्वीच्या फाकिरी बाण्यानें मोहिनी-मंत्राचा प्रयोग केला, तर तो आपणास तेव्हांच वश होईल; व तसें झालें म्हणजे आपला एक शत्रु आपल्या मुठींत आल्याप्रमाणें होईल. तेव्हां त्यानें मुराद यास मोठ्या गौरवानें असें पत्र लिहिलें कीं, “मुरादसाहेब ! मला राज्याच्या दगदगीचा किती कंटाळा आला आहे, ही गोष्ट मी स्वमुखानें

वारंवार बोलून दाखवावी असें नाहीं. ती आपणांस व सर्व जगास पूर्वापासून महशूर आहेच. त्यामुळे, जरी या वेळीं दारा व सुजा हे सख्खे बंधु परंतु पक्के हाडवैरी बनून राज्य-प्राप्तीकरितां एकमेकांचे प्राणही घेण्यास उद्युक्त झाले आहेत, व जरी वडिलांच्या गादीवर त्यांच्या इतकाच माझा हक्क आहे, तरी आपण त्या भानगडींत न पडतां फकिरी दीक्षा घेऊन देशांतरास निघून जावें, व या नाशवंत देहाचें सार्थक्य करून घ्यावें, असें माझ्या मनांत येतें. परंतु माझे लक्ष्य तुमच्याकडे गेलें, व लहानपणापासून माझा तुमच्यावर जो लोभ आहे तो मनांत आला, म्हणजे माझी चित्तवृत्ति चंचल होते; व जरी मीं माझा स्वतःचा राज्यावरचा हक्क सोडून दिला आहे, तरी तें राज्य तुम्हांस मिळवून देईपर्यंत मला फकीर बनतां येत नाहीं. दारा व सुजा हे राज्यपदाला भगदीं नालायक आहेत; कारण दारा निर्बुद्ध असून धर्मलंड आहे. मुसलमानी धर्माचा त्याला बिलकूल अभिमान नाहीं; आणि मुत्सद्दी व अभीरउमराव लोक त्याचा अतिशय द्वेष करितात, ही गोष्ट मला पक्की माहीत आहे. सुजाही दाराप्रमाणेंच पाखंडी असून येवढा मोठा राज्यकारभार चालविण्याचा वकूब त्याचे अंगीं नाहीं. सत्यधर्मास स्मरून मी प्रतिज्ञापूर्वक असें सांगतो कीं, माझ्या सर्व बंधूंत येवढा अवाढव्य राज्यशकट हाकण्यास सकलगुणगणमंडित असे फक्त आपण आहां. हें केवळ मीच म्हणतो असें नाहीं, तर दरबारांतील थोर थोर मुत्सद्यांचेही असेंच मत आहे. ते आपल्या शौर्याची व अलौलिक पराक्रमाची फारच तारीफ करीत असतात. आपणांस राज्यप्राप्ति करून देण्याचे कामीं हा माझा देह खर्ची पडला तरी हरकत नाहीं, परंतु जिवेभावेकरून त्या कामीं आपणांस मदत करण्याचा मीं निश्चय केला आहे. आपण राज्यपदारूढ झालां

म्हणजे माझी एक इच्छा आहे तेवढी मात्र तृप्त करण्याचें आपण मला वचन दिलें पाहिजे. ती एवढीच कीं, परमेश्वराची ध्यानधारणा करून ह्या नाशवंत व मायिक जगाच्या संबन्धापासून अलग राहण्याकरितां, जेथें जगाचा उपसर्ग काडी-इतकाही लागणार नाही, अशी एकांतवासाची जागा आपण मला दिली पाहिजे. माझी सर्व फौज व पैसा मी आपल्या कामीं खर्च करण्याचा निश्चय केला आहे. या पत्रासोबत आपल्या बंधुप्रेमाची खूण म्हणून एक लाख रुपयांचे तोडे पाठविले आहेत, त्यांचा आपण स्वीकार कराव अशी आशा आहे. प्रसंग फार विकट येऊन पोहोंचला आहे, याकरितां आपण प्रथमतः असें करा कीं, सुरतच्या किल्ल्यास वेढा घालून तो घ्या, म्हणजे तेथें आपणांस अतिशय द्रव्य सांपडेल व त्याच्या जोरावर आपणांस फौजफांटाही जास्त वाढवितां येईल. ”

औरंगजेबाचें वरील पत्र व एक लाख रुपयांचे तोडे मुराद यास येऊन पोहोंचतांच तो बेअकळ मुराद त्याच्या मोहजालांत अगदीं पक्का गुरफटून गेला. तो पुढील वैभवाच्या मनोराज्यांत दंग होऊन त्याच्या मनोवृत्ति तन्मय होऊन गेल्या. त्यानें औरंगजेबाकडून आलेलें पत्र लहान थोर अमीर उमरावांस व शेटसावकारांस वाचून दाखविलें. तसें करण्यांत त्याचा मुख्य उद्देश असा होता कीं, त्यांनीं आपणांस लागेल तितक्या पैशाची मदत करावी, व आपल्या पक्षास सामील व्हावें. तो तेव्हांपासूनच बादशाही थाटानें वागूं लागला, व “पुढें मी आप्रचास गेल्यावर तुम्हांस मोठमोठ्या देणग्या देईन ” अशी लोकांस भडाभड वचनें देऊं लागला. वरील गोष्टीमुळें त्याला त्या वेळीं बराच पैसा मिळाला व त्यानें आपली फौजही बरीच वाढविली. नंतर त्यानें शाहा अबास

नांवाच्या आपल्या इमानी व शूर सरदाराच्या हाताखाली तीन हजार फौज देऊन त्याला सुरतेचा किल्ला घेण्याकरितां पाठवून दिलें.

मुराद यास अशा रीतीनें मुरळ पाडल्यावर त्या कपटपट्टु औरंगजेबानें आपला मोर्चा मीर जुमला याजकडे फिरविला. जरी त्याचा व मीर जुमला याचा पूर्वीपासून स्नेह होता, तरी बादशाहानें त्याच्या हाताखाली मोठें सैन्य देऊन त्यास स्वतंत्र रीतीनें विजापूर व गोंवळकोंडे हीं राज्यें जिंकण्याकरितां दक्षिणेंत पाठवून दिलें होतें, तेव्हां तो स्वतःचें काम सोडून आपणास येऊन साह्य करील अशी औरंगजेबास खातरी नव्हती; व त्याला तर मीर जुमल्यासारख्या शूर व हुशार सरदाराची मदत अवश्य पाहिजे होती. त्यानें प्रथमतः आपला वडील पुत्र सुलतान महंमद यास त्याजकडे पाठवून दिलें, व त्याचेबरोबर त्यास असा निरोप पाठविला कीं, “दरवारांतील कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींत मला आपली सहाय्य घेणें आहे. याकरितां मेहरवानी करून आपण मला दौलताबाद येथें येऊन भेटावें.” मीर जुमला यानें त्या निरोपाचें इंगित तेव्हांच ताडलें, व “मला सैन्य सोडून तूर्त आपले भेटीस येतां येत नाही” असा परत निरोप पाठविला. शिवाय त्यानें औरंगजेबास असेंही कळविलें कीं, “मला आग्रयाहून नुकतेंच पत्र आलें आहे त्यांत बादशाहा अद्यापि जिवंत आहे असें लिहिलें आहे. तेव्हां आपण तूर्त विशेष खटपटींत पडूं नये.” मीर जुमला यास औरंगजेबाचे पक्षास या वेळीं मिळतां येईना, याचें मुख्य कारण असें होतें कीं, त्याचें सर्व कुटुंब आग्रा येथें दाराचे ताब्यांत होतें, व “आपण त्याचा हाडवैरी औरंगजेब यास जाऊन मिळालों तर तो आपल्या कुटुंबाची वाताहत करण्यास कधींही चुकणार नाही” अशी त्यास मोठी भीति होती. शेवटीं,

वा गृहकलहार्त्तांचा निकाल लागेपर्यंत आपण कोणत्याच पक्षास मिळूं नये, असा मनाचा धडा करून तो स्वस्थ बसला. महंमद यानें पुष्कळ रीतींनीं त्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं हताश होऊन तो दौलताबादेस परत आला. परंतु औरंगजेब दीर्घोद्योगी असल्यामुळे त्यानें आपला प्रयत्न शिथिल होऊं दिला नाही. त्यानें लगेच आपला द्वितीय पुत्र सुलतान माजूम किंवा मोअज्जाम यास मीर जुमला याचेकडे पाठवून दिलें. त्या राजपुत्रानें काय जादू केली असेल ती असो, पण हो ना होतां होतां त्यानें शेवटीं आपला पगडा मीरजुमला याच्यावर बसविला, व तो आपली फौज बरोबर घेऊन दौलताबादेस येण्याकरितां निघाला.

तो दौलताबादेस आल्यावर औरंगजेब लगेच त्याचे भेटीस गेला, व त्याचा त्यानें मोठा आदरसत्कार केला. औरंगजेब पुढें त्यास बहुमानपुरःसर ' बाबा ' असें म्हणूं लागला. पुढें एके दिवशीं त्यानें मीर जुमला यास आपले खासगी महालांत नेलें व त्यास सांगितलें कीं, महंमद याचेबरोबर ' मला तूर्त येतां येत नाही ' म्हणून आपण जो निरोप पाठविला, त्याचें इंगित मीं ताडलें आहे; व दरबारांत माझे जे शहाणे पुरस्कर्ते आहेत त्यांचेही असें मत आहे कीं, आपलें कुटुंब आग्रा येथे दाराच्या ताब्यांत असल्यामुळे आपणांस उघडपणें माझ्या पक्षास मिळतां येणार नाही, इतकेंच नव्हे, तर आपण माझे गुप्त रीतीनें साहाय्य करतां, ही गोष्ट अप्रत्यक्ष रीतीनेंही दारास कळून उपयोगी नाही. तथापि कशीही अडचण आली तरी तिच्यावर तोड ही असलीच पाहिजे असा सिद्धांत आहे. ह्या कार्मीं मला एक युक्ति सुचली आहे; आपणांस ती रुचली तर माझे पूर्ण रीतीनें काम होऊन त्या योगानें आपल्या कुटुंबांसही तोशीस लागणार नाही. सक-

दर्शनीं माझी युक्ति आपणांस फारच चमत्कारिक वाटेल, व कदाचित् माझा आपणांस राग येऊन आपणांस तीं मुळींच मानवणारही नाहीं; परंतु थोडा विचार केला तर आपणांस ती पसंत पडलीच पाहिजे, अशी माझी खातरी आहे. माझी युक्ति अशी आहे कीं, आपण माझे कैदी, अशा रीतीनें दौलताबादेच्या किल्ल्यावर रहावें, व त्या ठिकाणीं आपल्या रखावालीं करितां म्हणून मी आपल्या एका मुलास आपल्याजवळ ठेवितों. त्या योगानें, आपण माझे शत्रु आहां अशी दाराची पक्की खातरी होईल, व तो आपल्या कुटुंबास मुळींच त्रास देणार नाहीं. त्याचप्रमाणें, आपणांसारख्या बलिष्ठ सरदारास मीं कैदेत टाकलें, हा पुकार बाहेर झाला म्हणजे लोकांवर माझा चांगला वचक बसून मला ते अनुकूल होतील. आपल्या फौजेपैकीं कांहीं फौज आपण माझे मदतीस द्यावी. तिची आपण सांगाल तशी व्यवस्था मी ठेवितों. तसेंच, या कामीं पैशाचीही आपण मला मदत केली पाहिजे. इतक्या सर्व गोष्टी आपण मेहरबानीनें कबूल केल्या, तर पुढें होणाऱ्या लढाईत मला यश येईल अशी माझी पक्की खातरी आहे, व त्याचें खरें श्रेय आपणांस मिळेल ! ”

या वेळीं मीर जुमला यानें औरंगजेबास काय उत्तर दिलें असेल तें कळण्यास मार्ग नाहीं. परंतु इतकी गोष्ट खरी आहे कीं, त्यानें त्याच्या सर्व अटी कबूल केल्या;—त्यानें आपलें सैन्य त्याच्या ताब्यांत दिलें, तसेंच त्यानें त्यास पैशाची मदत दिली, व विशेष आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट ही कीं, त्या शूर सरदारानें औरंगजेबाचा कैदी म्हणून आपणांस दौलताबादेच्या किल्ल्यात नेऊं दिलें. असें वाटतें कीं, मीर जुमला या मानहानीस कबूल झाला तो, औरंगजेब बादशाहा झाल्यावर आपला फार मोठा फायदा होईल अशी

आशा उत्पन्न झाल्यामुळे व त्या दोघांमध्ये जो अकृत्रिम स्नेह जमला होता त्यामुळे झाला असावा. नाही तर तो मानी व शूर पुरुष अशा लांछनास्पद गोष्टीस कधीही कबूल झाला नसता. कोणी असेही म्हणतात की, औरंगजेबानें मीर जुमला यास आपल्या खासगी दिवाणखान्यांत नेलें, तेव्हां त्याच्याजवळ त्याचे दोघे पुत्र सुलतान महंमद व सुलतान माजूम हे सशस्त्र होऊन बसले होते. सुलतान महंमद याचा पूर्वीपासून मीर जुमला याच्यावर राग होता, कारण त्याचे म्हणण्यास रुकार देऊन तो त्याचे बरोबर दौलताबादेस आला नव्हता. त्यानें तर आपला हात तरवारीच्या सळावरच ठेविला होता; व सुलतान माजूम हा तर माजूम खाल्लेल्या मनुष्याप्रमाणें डोळे लाल करून त्याच्याजवळच बसला होता. तेव्हां अशा वेळीं “ आपण औरंगजेब सांगेल त्याप्रमाणें वागलों नाही तर हे कृतांत आपला खून करावयास कधीही मागेपुढें पाहणार नाहीत ” अशी त्यास भीति उत्पन्न होऊन प्रसंगास पाठ देऊन त्यानें त्याच्या सर्व अटी कबूल केल्या असाव्या, व हेंच म्हणणें पुष्कळ अंशी खरें असावें असें वाटतें.

पुढें मीर जुमला यास औरंगजेबानें कैद केलें ही गोष्ट त्याच्या सैन्यास कळतांच त्या लोकांनीं मोठा गिल्ला केला, आणि आमचे सरदार सोडून द्या, नाहीतर आम्ही दौलताबादेचा किल्ला फोडून टाकूं असें ते म्हणूं लागले. परंतु औरंगजेबानें मीर जुमला याचे फौजेतील मुख्य मुख्य सरदारांस बोलावून आणून त्यांस असें सांगितलें कीं, “ मीर जुमला यास खरोखर कैद केलें नसून तो आपखुशीनें किल्ल्यांत जाऊन राहिला आहे. ही गोष्ट त्याचे आमचे विचारें ठरली असून त्यापासून आम्हांस एक मोठा कार्यभाग सा-

घणें आहे;” व आपल्या बोलण्याप्रमाणें त्यानें त्यांची खातरी करूनही दिली. तसेंच त्या सैन्याचा आपणावर ज्यास्त विश्वास बसावा म्हणून त्यानें त्या सर्व लोकांस तीन महिन्यांचा आगाऊ पगार दिला, व त्यांत जे प्रमुख होते त्यांस मोठमोठ्या देणग्या दिल्या. शिवाय “ मी तुम्हांस पुढें चांगलें इनाम देईन ” इत्यादि गोडीगुलाबीच्या गोष्टी सांगून त्यानें त्या लोकांतील असंतोस काढून टाकून त्यांची प्रीति संपादन केली. वरील दोन गोष्टींवरून, औरंगजेब किती कावेबाज व दूरदृष्टि होता हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. असो.

वर सांगितल्याप्रमाणें मीर जुमला याची फौज औरंगजेबास मिळाल्यामुळें त्याच्याजवळ बरीच फौज जमली. नंतर तें सर्व सैन्य बरोबर घेऊन तो प्रथमतः सुरतेकडे मुराद याचे मदतीस निघाला. कारण सुरत शहर त्या वेळेपर्यंत मुराद याचे हातीं आलें नव्हतें. परंतु मार्गांतच त्याला तें शहर मुराद यानें काबीज केलें अशी बातमी कळली, त्यावरून त्यानें आपल्या सैन्याचा मोर्चा लगेच फिरविला, व मुराद यास सुरत घेतल्याबद्दल आनंदप्रदर्शित असें एक पत्र पाठविलें. या पत्रांत मीर जुमला याचेविषयींचाही त्रोटक मजकूर लिहून त्यानें मुराद यास आणखी असें कळविलें कीं, “मीर जुमला याची सर्व फौज आपणांस येऊन मिळाल्यामुळें आपणांजवळ आतां बरीच फौज जमली आहे. तसेंच त्यानें आपणांस पैशाचीही चांगली मदत केली आहे, आणि दरबारांतील ब्रह्मतेक मंडळी आपणांस अनुकूल आहेत, तेव्हां आतां आश्यावर स्वारी करण्यास कांहीं हरकत नाही. मी आपल्या लोकांनिशां निघालों आहे. मी अमुक स्थळीं तुमची वाट पहात बसतो, तर तुम्हीं त्या ठिकाणीं मला त्वरेनें येऊन मिळावें.”

मुराद यास सुरतेस जितका खजिना सांपडेल असें वाटलें होतें तितका सांपडला नाहीं. त्यानें, पुढें आपणास अतिशय संपत्ति मिळणार आहे, या भक्तीवर अगोदरच मोठी फौज चाकरीस ठेविली होती. सुरतेच्या लुटींत सरासरी त्या सैन्याचा रोजमुरा भागला; यापेक्षा पैशाच्या बाजूनें त्याचा विशेष फायदा झाला नाहीं. परंतु अन्य तऱ्हेनें त्याचा एक फार मोठा फायदा झाला. तो प्रकार असा कीं, जरी त्या वेळीं सुरत शहराची तटवंदी फारशी मजबूत नव्हती, तरी आंताळ लोकांनीं बरेच दिवस मुराद यास दाद दिली नाहीं. पुढें त्याच्या पदरीं कांहीं डच कामगार होते त्यांच्या युक्तीनें त्यानें तटास सुरंग लावून तो पाडून टाकला व तें शहर लुटलें. (जानेवारी इ० स० १६५८.) सुरंग लावण्याची युक्ति त्या वेळेपर्यंत हिंदुस्थानांत माहीत नव्हती. ह्या नवीन युक्तीमुळे मुराद याच्या युद्धकलाभिज्ञतेची फार ख्याति झाली; व जरी वस्तुतः त्याला तेथें फारशी संपत्ति मिळाली नाहीं, तरी लोकांमध्ये त्याला तेथें अपार संपत्ति सांपडली अशी अफवा उठली, व त्यामुळे पुष्कळ लोक त्याचे पदरीं भडाभड नोकऱ्या पतकरूं लागले. सुरत घेतल्यामुळे त्याच्या शौर्याची झालेली प्रसिद्धि औरंगजेबाची व्याजस्तुतीनें ओतप्रोत भरलेलीं पत्रें, व त्याची अमृतमुखविषकुंभाप्रमाणें गोड गोड भाषासरणी यांच्या योगानें मुराद अतिशय फुगून गेला, व आपला खरा पुरस्कर्ता काय तो औरंगजेब आहे, असें त्यास वाटूं लागलें. मुराद याची या वेळची खरी स्थिति पंचतंत्रातील “कीलोत्पाटी” वानराप्रमाणें होती; व तो आपल्या मूर्खपणामुळे, औरंगजेबानें त्याला तोंडघशीं पाडण्याकरतां खोदून ठेवलेल्या खड्ड्याच्या एकएक पाऊल जवळ येत होता. मुराद याचा इमानी सरदार शाहा अवास यास औरंगजेबाचें खरें कपट ठाऊक होतें.

तो त्यास वारंवार सांगे कीं, “खाविंद ! औरंगजेब महा-
ठक आहे. आपण त्याच्यावर काडीइतकाही विश्वास ठेवूं
नका. तो आपला खातरीनें दगा करील.” एकदा तर त्यानें
मुराद यास स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, “हजरत ! अद्यापि तरी
सावध व्हा. मी कधीही आपल्या अनहिताची गोष्ट सांगणार
नाहीं. औरंगजेबाच्या पत्रांची भाषा फार गोड असते हें खरें,
परंतु त्याचें अंतःकरण कालकूट विषानें भरलें आहे. याकरतां
आपणही त्याच्याशीं वरकांतीं गोड गोड वागत जा, परंतु
आपला अंतर्त्यामींचा भेद त्यास कळूं देऊं नका. बाहेरून आपण
पाहिजे तितकी साखर पेरा, परंतु आपल्या सैन्यासह त्यास जा-
ऊन मिळूं नका. त्याला एकट्यालाच आप्रघास जाऊंदा. आपण
धीरे धीरे बादशाहाची खरी स्थिति काय आहे त्याची खातरी-
लायक चौकशी करूं, व तोंपर्यंत दुसऱ्या काय काय उलाढाली
होतात त्या पाहूं; म्हणजे तदनुसार पुढील वर्तनक्रम ठेवण्यास
आपणांस ठीक पडेल. प्रथमतः आपण या सुरत शहराची त-
टबंदी चांगली मजबूत करूं या; म्हणजे, जरी आपणांस आ-
पला थोर हेतु साध्य करतां आला नाहीं, तरी ह्या गुजराथ-
सारख्या सुपीक प्रदेशावर आपणांस स्वतंत्र रीतीनें अ-
धिकार चालविण्यास हरकत येणार नाहीं, व पुढें हळूहळू
दक्षिणेची किल्ली जें बऱ्हाणपूर शहर तेंही आपल्या हस्त-
गत हेईल.” परंतु औरंगजेबानें आपल्या जादूच्या कांडीनें
त्यास इतकें मारून टाकलें होतें कीं, त्यानें त्या दूरदृष्टि, शूर
व इमानी सरदाराच्या हितवचनांकडे बिलकूल लक्ष्य दिलें
नाहीं. खरोखर मुराद त्या वेळीं शाहा अबास याच्या
सुसेव्य उपदेशाप्रमाणें वागता, तर त्याच्या पुढें जो
भयंकर प्रसंग गुदरला तो न गुदरतां त्याचें अतिशय
कल्याण झालें असतें; परंतु तसें झालें असतें तर “युक्तचि

मरणाराला हित परिणामी न सोसवे काढा" या मोरोपंताच्या सिद्धांतास हरताळ लागला नसता काय ? असो. शाहा अबास याचा हितोपदेश झुगारून देऊन तो दुर्दैवी मुराद संकेतस्थळीं औरंगजेबास जाऊन मिळण्याकरितां आपल्या फौजेसह निघाला, व थोडकेच दिवसांत त्याची व औरंगजेबाची गांठ पडली.

मुराद याची फौज औरंगजेबास येऊन मिळाली त्या दिवशीं औरंगजेबानें फार मोठा उत्साह केला. तो प्रथमतः मुराद यास कडकडून भेटला, व जेणेंकरून त्यास आपला संशय येणार नाहीं अशा रीतीनें तो त्याच्याशीं वागू लागला. त्यानें बंधुप्रेमाची अगदीं रेलचेल करून टाकिली होती. तो त्यास वारंवार सांगे कीं, "हजरत ! राज्यपदाची मला मुळींच इच्छा नाहीं. केवळ माझा तुमच्यावर लोभ आहे, म्हणूनच मी तुम्हांस मदत करीत आहे. एकदा आपण तख्तावर बसलां म्हणजे मी आपल्या कामगिरीतून मोकळा झालों." या वेळीं औरंगजेबाची मुराद याजबरोबरची वर्तणूक इतक्या प्रेमाची होती कीं, एखाद्या मोठ्या शहाण्या मनुष्यालाही त्याचा तिळमात्र संशय आला नसता. तो त्याला नेहमीं बहुमानपुरःसर 'हजरत' म्हणून हाक मारीत असे. परंतु पूर्वीं गोंवळकोंड्याचें राज्य घेण्याकरितां त्यानें खटपट केली त्या वेळचे त्याचे दुष्ट हेतु, आणि त्याच्या अगदीं उलट अशी त्याची हल्लींची सार्धीभोळी वर्तणूक, या दोन गोष्टी ताडून पाहिल्या तर त्याच्या अंतर्दुर्मूर्तिचें कपट एखाद्या यःकश्चित् मनुष्याच्याही लक्ष्यांत आलें असतें. परंतु मुरादसाहेब इतके दीडशहाणे होते कीं, त्यांना त्या गोष्टीचें कांहींच महत्त्व वाटलें नाहीं ! मुराद हा या वेळीं पुढील राज्यप्राप्तीच्या धुंदीनें आपलें देहमान अगदीं विसरून गेला होता. गोंवळकोंड्याचें राज्य कपटानें घेऊं

पाहणारा महत्त्वाकांक्षी औरंगजेब फकीर होऊन एकांतवासांत काळ घालविणार, ही गोष्ट 'पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेस उगवणें' या गोष्टीइतकीच असंभाव्य होती. परंतु "बुद्धिः कर्मानुसारिणी"—पुढें आपल्या नशिबीं जसें असेल तशी बुद्धि व्हावयाची—या प्रसिद्ध उक्तीप्रमाणें पुढें त्या मानभावी फकिराच्या हातून मुराद याचे धिंडवडे व्हावयाचे होते, व त्याला अनुसरूनच त्याच्या वर्तनक्रमाची दिशा झुकली होती.

औरंगजेब व मुराद जंगी फौजेनिशीं आम्रवावर चाल करून येत आहेत, हें वर्तमान दरबारांत कळतांच तेथें मोठी गडबड उडून गेली. त्यामुळें दाराचें मन उद्विग्न झालें, व शहाजहान यास मोठी धास्ती उत्पन्न झाली. मुराद याचें विलक्षण शौर्य व धाडस यांना औरंगजेबाचीं गूढ कारस्थानें व दूरदृष्टि यांचा जोड मिळाल्यावर काय होईल व काय होणार नाहीं, याची त्या वृद्ध बादशाहास कल्पना करतां येईना. त्यानें वारंवार औरंगजेब व मुराद यांस निरोप पाठवावे कीं, "माझी प्रकृति आतां दुरुस्त आहे, तर पुढें न येतां तुम्हीं एकदम आपापल्या सुभ्यावर निवून जावें; तुम्हीं परत गेल्यास तुमचे ह्या वेळपर्यंत झालेले सर्व अपराध मी माफ करीन." परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. बादशाहाचें दुखणें असाध्य आहे हें त्यांस कळलें होतें, तेव्हां त्यांनीं आपल्या लोकांत अशी अफवा उठविली कीं, "आम्हांस जीं पत्रे येतात तीं बादशाहाच्या सहीचीं नसून दारानें बनावट केलेलीं आहेत. बादशाहा या वेळीं बहुतकरून मृत्यु पावला असेल, व कदाचित् तो जिवंत असलाच तर अगदीं आसन्नमरण तरी झाला असेल. बरें, कदाचित् त्याची प्रकृति दुरुस्त असलीच, तर आम्हीं त्यास भेटूं, व दारानें त्यास आपल्या जरबेंत ठेवून जी त्याची विटंबना मांडली

आहे तींतून तरी त्याची मुक्तता करूं. ” अशा बहाण्यावर ते पुढें चाल करून येऊं लागले.

शहाजहान बादशाहाची या वेळीं खरोखर फारच शोचनीय स्थिति होती. तो दुखण्यानें अतिशय गांजून गेल्यामुळे दाराच्या हातांत एखाद्या कैद्याप्रमाणें पडला होता. दारात्याचें कांहीं चालूं देईना इतकेंच नव्हे, तर प्रसंगीं तो त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें हुकूम द्यावयास भाग पाडी. “ आपल्या मुठांत आतां खास तंटे होणार, व त्यांच्यांत जो विजयी होईल त्याच्या तरवारीला बाकीच्या पुत्रांचे बळी पडून या वृद्धावस्थेमध्ये तें भयंकर दुःख पहाण्याचें आपल्या नशीबीं येणार ” इत्यादि गोष्टी त्याच्या मनांत आल्या म्हणजे त्याचें अंतःकरण पोळून जात असे. अतिश्रमानें मिळविलेल्या आपल्या अगार खजिन्याची या आपसांतील लढाईत राखरांगोळी होणार, हा विचार त्याचे मनांत आला म्हणजे त्याला फार दुःख होई. एके दिवशीं तर दारानें दरबारांत आपल्या विरुद्ध जे उमराव व सरदार होते त्यांना बोलावून आणिले, व “ तुम्हीं माझ्या इतर मुलांचा पक्ष सोडून सर्व प्रकारें दाराचें साह्य केलें पाहिजे ” अर्थात् “ माझ्या इतर तिघां पुत्रांस ठार मारण्याकरितां तयार असलें पाहिजे ” असा सक्तीचा हुकूम देण्यास बादशाहास भाग पाडलें. खरोखर असा हुकूम करतांना बादशाहाच्या मनाची काय स्थिती झाली असेल याची कल्पना वाचकांनीं करावी. वास्तविक पाहूं गेलें तर बादशाहाचा खरा ओढा दाराकडे नसून त्याच्या इतर तीन पुत्रांकडे व त्यांत विशेषतः औरंगजेबाकडे होता. परंतु तो स्वतः पराधीन झाल्यामुळे दारापुढें त्याचें कांहीं चालेना.

दारा यास औरंगजेब व मुराद यांच्यापेक्षां सुजाची फार भीति पडली होती. तेव्हां त्यानें आपला ज्येष्ठ पुत्र सुलेमान

याच्या हाताखाली मोठी फौज देऊन त्यास सुजावर रवाना केलें आणि औरंगजेब व मुराद यांचेवर पाठविण्याकरितां दुसरी एक मोठी फौज तयार केली. सुलेमान हा राजपुत्र त्या वेळीं ऐन पंचविशीत असून मोठा शूर, हुशार व अति-शय लोकप्रिय होता. शहाजहान याची त्याच्यावर फार मर्जी होती, व आपल्यामागें आपली गादी दारास न मिळतां ती आपल्या या आवडत्या नातवास मिळावी अशी त्याची फार इच्छा होती. दारानें सुलेमान यास सुजावर पाठविलें त्या वेळीं बादशाहानें प्रसंगीं त्याला योग्य सल्लामससत देण्याकरितां म्हणून राजा जयसिंग यास त्याचेबरोबर पाठविलें. त्या वेळीं सर्व राजपुतान्यांत जयसिंगासारखा शूर व संपत्तिमान दुसरा राजा नव्हता. बादशाहाची त्याच्यावर फार मर्जी होती. त्यानें जयसिंगास एकांती सांगितलें:—तुम्ही काय पाहिजे तें करा, परंतु लढाईचा प्रसंग न येतां जेणेंकरून सुजा परत फिरेल अशी कांहीं तरी युक्ति करा. तुम्हीं त्यास माझा असा निरोप कळवा कीं, “ तुझे कर्तव्यकर्म आहे म्हणूनच केवळ नव्हे, तर त्यांत तुझे कल्याण आहे म्हणून वेळेवर नजर देऊन तूं माझ्या उपदेशाप्रमाणें वाग. तूं आतांच आपल्या शक्तीचा उपयोग करूं नको; ती दाखविण्याचा योग्य काल पुढेच आहे. निदान माझे देहावसान होईपर्यंत किंवा औरंगजेब व मुराद या दोघांबरोबर होणाऱ्या लढाईचा शेवट होईपर्यंत तरी कांहीं एक हालचाल करूं नको. ”

१ हा जयपूरचा राजा होय. त्याला ‘ मिरझा राजा ’ असेही म्हणत असत. हल्लींचा जयपूरचा राजा या जयसिंगाचा ३५ वा पुरुष होय. जयसिंग इ० स० १६६७ त ता. १० जुलै रोजी बन्हाणपूर येथें मरण पावला.

बादशाहानें सांगितल्याप्रमाणें जयसिंगानें सुजा यास पुष्कळ बोध केला, परंतु त्याचा कांहीं देखील उपयोग झाला नाहीं. एका बाजूस सुलेमानासारखा तारुण्याच्या ऐन भरांत असलेला शूर, महत्त्वाकांक्षी व युद्धकलाकोविद राजपुत्र, व दुसऱ्या बाजूस त्याच्याच तोडीचा परंतु जरा उतारवयाचा असा त्याचा काका. दोघांसही आपण एकमेकांस दोन हात केव्हां दाखवूं असें झालें होतें. सुजा यास असें वाटलें कीं, आपण बाहशाहाच्या उपदेशाप्रमाणें वागलों आणि औरंगजेब व मुराद यांनीं कदाचित् दाराचा पराभव करून आग्रा व दिल्ली ही राजधानीचीं शहरें बळकाविलीं, तर त्या दोघांचा पराभव करण्यास आपणास पुढें फारच जड जाईल; तेव्हां ते दोघे येण्याचे अगोदरच आपण आपला कार्यभाग उरकून घ्यावा हें बरें. पुढें त्या दोन्ही फौजांची दृष्टादृष्ट होतांच लढाईस सुरवात झाली. तोफांचा भयंकर भडिमार सुरू झाला व गोळ्यांचा वर्षाव होऊं लागला. दोन्ही फौजा मोठ्या निकरानें लढल्या, व कांहीं वेळपर्यंत जयाचें पारडें कोणत्या बाजूस कलणार त्याचा कांहींच अजमास करतां येईना. शेवटीं सुलेमान यानें सुजाचे फौजेवर एकदम मोठ्या जोरानें हल्ला केला, व त्याची फळी फोडून त्याच्या फौजेची थोडक्याच वेळांत दाणादाण उडवून दिली. आपल्या सैन्याची अशी स्थिति पाहून सुजा लढाई सोडून पळून गेला. जर त्या वेळीं जयसिंग व त्याचा जिवलग मित्र शूर दिलावरखान पठाण यांनीं मुद्दाम सुजाचा पाठलाग सोडून दिला नसता, तर सुलेमान यानें त्यास खातरीनें कैद केलें असतें, व त्याच्या फौजेचा अगदीं फडशा करून टाकला असता. परंतु ज्या धन्याचें अन्न आपण आजपर्यंत खाल्लें व ज्यानें आपणास एवढ्या थोर पदास चढविलें, त्याच्या पुत्रास त्याच्या हाडवैन्याच्या हातीं देऊन अप्रत्यक्ष रीतीनें

तरी आपण त्याच्या मृत्यूस कारणीभूत व्हावें, व राजहत्येसारख्या भयंकर पापास अंशतः तरी वांटेकरी व्हावें, ही गोष्ट ज्यासिंगासारख्या थोर व नीतिमान राजास निंद्य वाटली; व म्हणूनच त्यानें सुजाचा पाठलाग सोडून दिला. जरी ह्या लढाईत सुजाचें प्रत्यक्ष रीतीनें फारसें नुकसान झालें नव्हतें, तरी अप्रत्यक्ष रीतीनें त्याचें फार मोठें नुकसान झालें; तें असें कीं, 'सुलेमान यानें सुजाचे फौजेचा फडशा उडवून त्याचेवर फार मोठा जय मिळविला' अशी बातमी दरबारांत येऊन पोहोचतांच तेथें सुजाचे पक्षाची जी मंडळी होती त्यांना मोठी भीति उत्पन्न झाली, व त्यामुळें त्यास मदत करण्याचा त्यांचा हुरूप कमी झाला, आणि त्यांपैकीं कांहींनीं तर त्याचा पक्ष अर्जा सोडून दिला.

सुलेमान यानें हळू हळू सुजाचा पाठलाग चालविलाच होता. इतक्यांत औरंगजेब व मुराद मोठ्या झपाट्यानें चाल करून आग्रयाजवळ येऊन ठेपले, अशी त्यास बातमी समजली; तेव्हां त्यानें सुजाचा पाठलाग सोडून दिला व आपल्या पित्यास मदत करण्याकरितां तो आपल्या फौजेसह आग्रयास येण्याच्या हेतूनें परत फिरला. जर सुलेमान योग्य वेळीं दारास येऊन मिळाला असता, किंवा तो येईपर्यंत दारा स्वस्थ बसला असता, तर औरंगजेबानें दगाबाजीनें पुढें दाराचा जो पराभव केला तो त्यास करतां आला नसता. ती हकीकत येणेंप्रमाणें:—

औरंगजेब व मुराद बन्हाणपूर येथें नर्मदा उतरून अलीकडे आले हें वर्तमान दारा यास कळलें, तेव्हां त्याला अतिशय राग आला, व ज्या संस्थानिकांच्या मुलुखांतून ते आले

१ ही लढाई काशीजवळ इ० स० १६५७ च्या दिजंबर महिन्यांत झाली असें काफ़ीज्ञान म्हणतो.

होते त्यांचा पुढें चांगला समाचार घेण्याचा त्यानें निश्चय केला. परंतु त्याचा उपयोग काय ? पुढें उज्जनी येथें तरी त्यांना नर्मदेच्या अलीकडे येऊं देऊं नये म्हणून दारानें कासमखान व यशवंतसिंग या दोन शूर सरदारांच्या हाताखाली मोठी फौज देऊन त्यांना तिकडे रवाना केलें. कासमखान यास दाराचा स्वभाव मुळींच आवडत नसे व त्यामुळें त्याच्या पक्षास मदत करण्याची त्याची विलकूल इच्छा नव्हती. परंतु आपण जाण्याचें नाकबूल केलें तर बादशाहाचा हुकूम आपण मोडला असें होईल, एवढ्याकरितांच त्यानें ती कामगिरी मोठ्या नाखुषीनें पतकरिली होती. बादशाहानें त्या दोघां सरदारांस, पूर्वी जयसिंगास सुजावर पाठविलें त्या वेळीं त्याला जसें सांगितलें होतें तसेंच सांगितलें. त्यांनीं बादशाहाचा निरोप औरंगजेबास सांगण्याकरतां त्याच्याकडे पुष्कळ निरोप्ये पाठविले; परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्यांनीं पाठविलेल्या लोकांपैकीं एकही निरोप्या परत येईना; आणि औरंगजेब व मुराद तसेच पुढें चाल करीत नर्मदा नदीवर येऊन पोहोंचले. परंतु औरंगजेब येण्याचे अगोदरच कासमखान व यशवंतसिंग नदीचे अलीकडील तीरावर येऊन दाखल झाले होते.

उन्हाळा असल्यामुळें नर्मदेस पायउतार होता; व प्रतिपक्षी सैन्यांचे तळ नदीच्या दोन्ही तीरांवर पडले होते. त्या वेळीं औरंगजेबाचें सैन्य वाटेच्या श्रमानें अतिशय थकून गेलें होतें; व जर त्या दोन सरदारांनीं एकदम नदी

१ बरनीर साहेब यांनीं आपल्या इतिहासांत ' उज्जनी ' असें लिहिलें आहे. परंतु तेथे ' उज्जनी ' शब्दानें ' माळवा प्रांत ' असें घेतलें पाहिजे. कारण उज्जनी त्या वेळीं माळवा प्रांताच्या राजधानीचें शहर होतें. माळवा प्रांतांत अकबरपूर येथें नर्मदा नदीस पायउतार होतो. हें शहर महुच्या आग्नेयीस ३४ मैलांवर आहे. उज्जनी खरो-खर क्षिप्रा नदीचे कांठी आहे.

उतरून त्याच्यावर लगेच हल्ला केला असता, तर त्याचा खा-
 तरीने पराभव झाला असता. परंतु बादशाहाच्या गुप्त मसल-
 तीप्रमाणें ते वागत होते, व त्यामुळेंच त्यांनीं त्या वेळीं औरंग-
 जेबावर हल्ला केला नाहीं. पुढें दोन तीन दिवस विश्रांति घेऊ-
 न औरंगजेबाचें सैन्य ताजेतवाने झाल्यावर त्यानें आपला
 तोफखाना चांगल्या मान्याच्या टिकाणीं नेला, व त्याच्या
 माराखालीं नदी उतरून जाण्याकरतां आपले घोडेस्वार पुढें
 घातले. परंतु शत्रूनें त्यांच्यावर तोफांचा भडिमार केल्यामुळें
 त्यांना मागे हटावें लागलें. औरंगजेबाची फौज पलीकडे जा-
 ण्याकरतां मोठ्या निकराने लढूं लागली. परंतु यशवंतसिंगाने
 त्यांस आपल्या बाजूकडून एक बोटभरही पुढें येऊं दिलें नाहीं.
 परंतु कासमखानाच्या हातून तसें झालें नाहीं. जरी त्याच्या
 शौर्याबद्दल व धैर्याबद्दल पूर्वी मोठी ख्याति झालेली होती, तरी
 या प्रसंगीं त्याच्या हातून कांहींएक झालें नाहीं, किंवा त्यानें
 कांहींएक केलें नाहीं. असें म्हणतात कीं, त्यास औरंगजेबानें
 आंतून वश करून घेतलें होतें, व त्यामुळें त्यानें लढाई हो-
 ण्याचे आदले दिवशीं आपली युद्धसामग्री वाळूंत पुरून
 टाकिली होती; दुसरे दिवशीं लढाई सुरू झाली तेव्हां थोड-
 क्याच वेळांत त्याच्या जवळचा दाखूगोळा संपला व त्याचे
 लोक स्वस्थ उभे राहिले. त्यानें अशा तऱ्हेची दगाबाजी केली
 तरी यशवंतसिंगानें ती लढाई तशीच नेटानें पुढें चालविली
 होती. नदीमध्ये मोठमोठे खडक असल्यामुळें व तिचे तीर फार
 उंच असल्यामुळें औरंगजेबास आपलें सैन्य पलीकडे नेतां
 येईना. शेवटीं मुराद मोठ्या शौर्यानें आपल्या लोकांसह पली-
 कडेचे तीरावर गेला, व त्याचे मागून त्याचें सर्व सैन्यही
 पलीकडे गेलें. यशवंतसिंग अद्यापि मोठ्या निकरानें लढत
 होता. दोन्ही सैन्ये अगदीं हातघाईवर आली आहेत, व यश-

वंतसिंग आपल्या शूर रजपूत शिपायांसह आपल्या शौर्याची कमाल करून सोडतो आहे, अशा वेळीं कासमखान आपल्या लोकांसह लढाई सोडून पळून गेला, व त्यामुळे औरंगजेबाच्या सर्व सैन्याचा मारा एकट्या यशवंतसिंगावर सुरू झाला. तथापि तो रजपुताचा शूर वच्चा काडीइतकाही डगमगला नाही. औरंगजेबाचे लोक त्याच्या सैन्यावर चोहोंकडून हल्ले करीत होते, व त्याच्या ८००० शूर रजपूतांपैकीं फक्त ६०० लोक शिल्लक राहिले ! शेवटीं हताश होऊन तो तेवढ्या लोकां-निशां शत्रूची फळी फोडून बाहेर पडला व आग्रघास परत न जातां आपल्या राज्यांत निघून गेला. कारण असें अप-जयाचें वर्तमान घेऊन आग्रघास जाणें त्यास प्रशस्त वाटेना.

या वेळीं यशवंतसिंगाच्या बायकोविषयीं अशी एक चम-त्कारिक गोष्ट सांगतात कीं, यशवंतसिंग आपल्या ८००८ रजपूत शिपायांपैकीं शिल्लक राहिलेले फक्त ६०० लोक वरोवर घेऊन नाइलाजास्तव लढाई सोडून परत येत आहे हें वर्तमान तिला समजलें, तेव्हां त्या शूराचें सांत्वन करण्या-चा विचार एकीकडेच राहून तिला त्याचा मोठा राग आला,

१ ही लढाई धरमपूर नांवाच्या गांवाजवळ तारीख २० एप्रिल सन १६५८ रोजीं झाली असें अलमगीरनाम्यांत लिहिलें आहे. या लढाईचें वर्णन देतांना काफीखान असें म्हणतो कीं, घडीघडीस पाखंडी रजपूत लोकांच्या टोळ्यांचा मुसलमान लोक फडशा करून टाकीत होते; यशवंतसिंगाच्या चेहेऱ्यावर निराशा व भीति यांची छाया पडली होती, व रजपुताचें व्रीद सोडून तो शत्रूस पाठ दाखवून लढाईतून पळून गेला; आणि अशा रीतीनें त्यानें आपल्या ना-वास अक्षयीं कलंक लावून घेतला." परंतु तें लिहितांना काफीखानास दगेबाज कासमखानाची आठवण आली नसावी असें वाटतें; नाही तर त्यानें वरच्याप्रमाणें कडक टीका कधींही केली नसती.

व तिर्न किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून टाकिले. ती हणाली की, “ह्या मनुष्यानें आपले नांवास कलंक लाविला आहे. त्याला मी किल्ल्यांत कधीही घेणार नाहीं. तो माझा नवरा नव्हे व मी त्याची बायको नव्हे. आजपासून तो संबंध तुटला. मी यापुढें त्याचें तोंड कधीही पाहणार नाहीं. चितुरच्या महाराण्याच्या कुळांत माझा जन्म झाला आहे. त्या महाराण्याच्या जावयांमध्ये याच्या इतका हीन कोणीही निपजला नसेल. जर त्याला आपल्या शत्रूस जिकतां येत नव्हतें तर त्यानें लढाईतच मेळें पाहिजे होतें. ” इतक्यांत तिची ती लहर फिरली व ती म्हणाली, “ हूं, चिता तयार करा. मला सती जाणें आहे. मी फसलें. माझे पतिराज अपयशाचें खापर पदरीं बांधून लढाईतून पराङ्मुख होऊन कधीही येणार नाहीत. ते लढाईत पडले हीच गोष्ट खरी. ” नंतर कांहीं वेळानें ती पुनः रागानें बेफाम झाली, व तिनें यशवंतशिंगावर दुरुक्तीचा एकसारखा भडिमार चालविला. ती त्या स्थितींत भाठ नऊ दिवस होती, व तेवढ्या वेळांत तिनें आपल्यासमोर त्यास येऊं दिलें नाहीं. पुढें तिची आई येऊन तिनें तिला चार बोधाच्या गोष्टी सांगून असें सांगितलें की, “ यशवंतशिंंग बरोबर दुसरी फौज घेऊन लवकरच औरंगजेबावर पुनः स्वारी करील व आपली गेलेली कीर्ति पुनः मिळवील. ” अशा रीतीनें तिचें समाधान केलें. तेव्हां तिचा राग कमी झाला. रजपूत स्त्रियांचा केवढा मानीपणा हा !

औरंगजेबाबरोबर झालेल्या लढाईचा भयंकर शेवट जेव्हां दारा यास समजला, तेव्हां तो रागानें इतका बेफाम होऊन गेला की, त्यानें आकाशपाताळ एक करून टाकलें. त्या वेळीं कासमखान त्याच्या तडाक्यांत सांपडता तर त्यानें त्याचें मुंडकेंच उडविलें असतें. मीर जुमला यानें औरंग-

जेबास पैशाची व सैन्याची मदत केल्यामुळें आपला पराभव झाला, असेंही त्या वेळीं दारास वाटलें; व रागाच्या सपाच्यांत त्यानें त्याचा मुलगा महंमद अमीरखान यास ठार मारून त्याच्या बायकोस व मुलीस बाजारांत नेऊन ठेविलें असें. परंतु शहाजहान यानें दारास असें सांगितलें कीं, “मीर जुमला याचेविषयीं तुझ्या मनांत जी शंका आली आहे ती सर्वथैव खोटी आहे. कारण औरंगजेबाविषयीं त्याचे मनांत काडीइतकाही स्नेह नाही. शिवाय औरंगजेबाचे बऱ्याकरितां आपल्या बायकामुलांचे जीव संकटांत घालून तो त्याचा पक्ष स्वीकारील ही गोष्ट मीर जुमल्यासारखा शहाणा व राज्यकारस्थानी पुरुष कधींही करणार नाही. औरंगजेबानें कांहीं तरी दगा करून त्याला फसविलें असावें.” अशा रीतीनें बादशाहानें दाराचा राग शांत करून मीर जुमला याचे कुटुंबावर गुजरणारा भयंकर प्रसंग टाळला.

ह्या जयामुळें औरंगजेब व मुराद यांस आपण अजिंक्य झालों असें वाटूं लागलें. शिवाय आपल्या फौजेस प्रोत्साहन मिळवें म्हणून औरंगजेबानें त्या लोकांस असें सांगितलें कीं, “दाराच्या सैन्यांत मला अनुकूल असे तीस हजार मोंगल आहेत.” ही गोष्ट कितपत खरी होती हें पुढील इतिहासावरून दिसून येईलच. मुराद मोठा उतावळा असल्यामुळें आपण एकदम आग्र्यावर चाल करून जावें असें त्यास वाटलें. परंतु “आपल्या लोकांस कांहीं दिवस विश्रांति मिळणें जरूर आहे” असें औरंगजेबानें त्यास सांगून त्याचा बेत रहित केला, व ते दोघे कांहीं दिवस नर्मदेच्या सुंदर तटाकीं विश्रांति घेत राहिले. दरबारांत औरंगजेबाच्या पक्षाची जी मंडळी होती ती त्यास आग्रा येथील इत्थंभूत वर्तमान कळवीत असे; व औरंगजेबानें आपले सर्व बेत त्या घोरणावर चालविले होते. पुढें थोड-

क्याच दिवसांत नर्मदातीर सोडून औरंगजेबाची फौज आप्रयाकडे कूच करूं लागली.

आपलें दुखणें असाध्य आहे असें पाहून शहाजहान यास फार दुःख होत असे, व तशांत त्यानें औरंगजेब आप्रयाकडे येण्याकरितां निघाला ही बातमी ऐकिली, तेव्हां त्याला फारच दुःख झालें. आपल्या कुळावर आतां काय काय. अनर्थ गुदरतील, याची त्या वृद्ध बादशाहास कल्पनाही करतां येईना. लढाईचा प्रसंग येऊं नये म्हणून त्यानें अतिशय खटपट केली, परंतु ती सर्व व्यर्थ गेली. तो अजारी असल्यामुळें त्याच्यानें दाराला आपल्या कक्षांत ठेववेना. वस्तुतः शहाजहान यास या वेळीं बादशाहा म्हणण्यापेक्षां दारा नाचवील तसें नाचणारें एक बाहुलें असें म्हटलें तरी चालेल. बादशाहानें पूर्वापासून दारास अधिकार दिल्यामुळें, व राज्यांतील सर्व अमीरउमरावांनीं त्याची आज्ञा पाळली पाहिजे असा सक्तीचा हुकूम फिरविल्यामुळें, तो फार शेफरून जाऊन, आज सर्व राज्याचे खरे बादशाहा आपणच आहों असें मानूं लागला होता. तो शहाजहान यास मुळींच जुमानीत नसे. त्यानें आपल्या अधिकाराच्या जोरावर आग्रा येथें फार मोठी फौज गोळा केली. त्या वेळीं त्याच्याजवळ एक लाख घोडेस्वार, वीस हजारांपेक्षां जास्त पायदळ व ८० तोफा येवढें सैन्य होतें. शिवाय बाजारवुणगें किती होतें याची गणतीच नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. दारास त्या वेळीं औरंगजेब व मुराद यांच्या सैन्याच्या तिप्पट सैन्याची खोडकी जिरविण्याचें सामर्थ्य होतें. त्यांच्याजवळ चाळीस हजारही फौज नव्हती व ती सुद्धां वाटेच्या श्रमानें अगदीं थकून गेलेली होती. अशी जरी खरी स्थिति होती, तरी पुढें होणाऱ्या लढाईत दारास जय मिळेल अशी कोणाचीही मनोदेवता लवेना. त्याच्या स्नेहीमंडळीनें

“आपण तूर्त या लढाईचे भानगडींत पडूं नये, दरबारांत आपले विरुद्ध बऱ्याच खटपटी चालल्या आहेत ” असा त्याला पुष्कळ बोध केला. प्रत्यक्ष बादशाहानें त्याला असें सांगितलें कीं, “जर तुला लढाई करणेंच असेल, तर जरी मी दुखण्यानें जर्जर झालों आहे तरी सैन्याचें आधिपत्य मला दे. मी स्वतः औरंगजेबाबरोबर लढाईस जातो ” परंतु दोहीं-पैकीं कोणतीच गोष्ट दारास पसंत पडेना. जर त्या वेळीं दारानें बादशाहाचें म्हणणें कबूल केलें असतें, तर औरंगजेब व मुराद यांस बादशाहाबरोबर लढाईस उभे राहाण्याचें धैर्य झालें नसतें; व कदाचित् ते उभे राहिलेच असते, तर राज्यांतील सर्व प्रजेची, सैन्याची, व उमीरउमराव मंडळीची बादशाहावर अतिशय प्रीति असल्यामुळें त्यांचा पराभव झाला असता. पुढें दाराच्या स्नेह्यांनीं “निदान सुलेमान आपणांस येऊन मिळेंपर्यंत तरी आपण लढाई करूं नये ” म्हणून त्यास विनंती केली. परंतु तो माथेफिरू दारा तीही गोष्ट कबूल करीना. जर त्या वेळीं दारा वेळेवर नजर देऊन आपल्या हितचिंतकांच्या उपदेशाप्रमाणें वागता, तर त्या राज्यकारस्थानाला एक निराळेंच रूप आलें असतें. परंतु नशिबापटें कोणाच्यानें धांव घेवत नाही. असो. वर सांगितल्याप्रमाणें दारानें सर्वांचा उपदेश झुगारून देऊन औरंगजेब व मुराद यांचेबरोबर एकदम लढाई करण्याचा निश्चय केला. असा निश्चय करण्यास जीं कारणें झालीं तीं येणेंप्रमाणें:—

दाराला त्या वेळीं असें वाटलें कीं, “बादशाहा आज माझे ताब्यांत आहे; त्याचप्रमाणें सर्व खजिनाही माझ्या हातांत आला आहे; संपूर्ण सैन्यावर माझा अधिकार चालतो आहे; सुजाचा अर्धांमुर्धा पराभव झालाच आहे; औरंगजेब व मुराद यांचेबरोबर फार थोडी फौज असून ती वाटेच्या श्रमानें अगदीं

थकून गेलेली आहे; त्यामुळे तिचा पराभव करून त्या दोघांस कैद करण्यास आपणास विशेष आयास पडणार नाहीत; व अशा रीतीने दिल्लीचें राज्य निष्कंटक आपल्या हातीं येईल. जर आपण या लढाईत सैन्याचें अधिपत्य आपल्या पित्याकडे दिलें, तर त्याचा परिणाम आपल्या मनाप्रमाणें होणार नाही; कारण औरंगजेब व मुराद हे त्याच्याबरोबर लढाई न करतां आपआपल्या मुलुखीं परत जातील, व बादशाहाचे मागें ते आपणास पुनः त्रास देऊं लागतील; बादशाहाची प्रकृति दिवसेंदिवस सुधारत चालली आहे, तेव्हां कांहीं दिवसांनीं तो पुनः राज्यकारभार पाहूं लागेल; व आपल्या हातांतून अधिकार जाऊन आपण पुनः पूर्वपदावर येऊन बसूं. बरें, जर आपण आपला पुत्र सुलेमान याची वाट पहात बसलों, तर बादशाहा मध्यंतरीं काय घोंटाळा करील त्याचा नियम लागत नाही, व त्यामुळे कदाचित् आपलें नुकसान होण्याचा संभव आहे; कदाचित् सुलेमान आपणास येऊन मिळेपर्यंत आपण स्वस्थ बसलों, व मध्यंतरीं कांहींएक घोंटाळा झाला नाही असें घेऊन चाललों, आणि पुढें लढाई होऊन तीत आपणास जय मिळाला असें मानलें, तर त्या जयाचें श्रेय आपणास न मिळतां सुलेमान यास मिळेल; कारण तो लोकप्रिय असून त्याच्या शौर्याची अगोदरच सर्वत्र प्रसिद्धि झालेली आहे, व तसें झालें म्हणजे लोक त्याची जास्तच तारीफ करूं लागतील; शिवाय बादशाहाची त्याच्यावर अतिशय मर्जी आहे, ही गोष्ट निराळीच; तेव्हां या सर्व गोष्टींमुळे चढून जाऊन, अशा घोंटाळ्याच्या संधीस आपलेंच घोडें पुढें ढकलून दिल्लीची गादी आपणच बळकवावी, अशी महत्त्वाकांक्षा त्यास उत्पन्न होऊन व पुत्रधर्मास गुंडाळून ठेवून तो माझ्यावरच उलटणार नाही

म्हणून कशावरून ! ” काय कल्पनेची धाव ही ? अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा !

ह्या एकंदर कारणामुळे, कोणाचाच उपदेश न ऐकतां त्यानें आपल्या सर्व सैन्यास कूच करण्यास हुकूम दिला, व आपण बादशाहाचा निरोप घेण्याकरितां आग्र्याचे किल्ल्यांत गेला. बादशाहानें त्यास आर्लिगन दिलें त्या वेळीं त्याचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले. शेवटीं मनांतील दुःख आवरून धरून मोठ्या गंभीरपणानें तो दारास म्हणाला, “ मुला, तूं माझे न ऐकतां आपल्या हेक्यानेंच या सर्व गोष्टी करित आहेस. तथापि देव तुला त्यांत यश देवो. परंतु माझी तुला अशी आज्ञा आहे कीं, जर या लढाईंत तुझा कदाचित् पराभव झाला, तर मात्र मला आपलें अपयशी तोंड पुनः दाखवूं नको. ” दारास बादशाहाच्या या शब्दांचें कांहींच महत्त्व वाटलें नाहीं. अशा रीतीनें बादशाहास भेटून तो आपल्या सैन्यासह आग्र्यापासून ३७ कोसांवर चंबळा नदीचे कांठीं आला, व तेथें तटबंदी करून औरंगजेब व मुराद यांची वाट पहात बसला.

औरंगजेब मोठा कावेबाज असल्यामुळे त्यानें आपले हेर जिकडे तिकडे पसरून ठेविलेच होते. चंबळा नदीवर दारा आपली वाट पहात बसला आहे, ही बातमी त्यास कळतांच त्यानें दारास फसविण्याची निराळीच युक्ति काढिली. प्रथमतः तो चंबळा नदीकडेच आला व दारास दिसतील अशा बेतानें त्यानें आपल्या सैन्याचे तंबू ठोकले. दारास अशा रीतीनें नादीं लावून आंतून त्यानें बुंदेले लोकांचा राजा चंपतराय याच्याशीं कारस्थान सुरू केलें. त्यानें त्या राजास मोठमोठ्या देणग्या देऊन व पुढें तुम्हांस मोठा मुद्दख देऊं इत्यादि वचनें देऊन वश करून घेतलें; आणि दारास फसविण्याकरितां थोडीशी

फौज मार्गे ठेवून तो बाकीच्या फौजेसह ज्या ठिकाणी नदीला पायउतार होता अशा ठिकाणी गेला. ज्या पर्वतांतून व अरण्यांतून औरंगजेबास कधीच येतां येणार नाहीं, असें दारास वाटत होतें, त्यांतून त्या राजानें त्याला सुरक्षित पार नेलें, व अशा रीतीनें औरंगजेबानें दारास फसविलें. पुढें दारास ही गोष्ट कळली, पण त्याच्या अगोदरच औरंगजेब चंबळेच्या अलीकडे आला होता. औरंगजेबानें आपणास अशा रीतीनें फसविलें असें पाहून दाराला त्याचा अतिशय राग आला, व त्यानें तावडतोब त्याचा पाठलाग सुरू केला. परंतु औरंगजेब मोठमोठे मुक्काम करीत आश्यापासून १५ मैलांवर सामूगड येथें येऊन पोहोंचला, व खंदक खणून आपणच उलट दाराची वाट पहात बसला. दाराही लौकरच तेथें येऊन पोहोंचला, आणि त्यानें आग्रा व औरंगजेब यांचे दरम्यान आपल्या फौजेचा तळ दिला.

तीन चार दिवसपर्यंत दोन्ही फौजांची दृष्टादृष्ट होत होती. प्रत्येक दिवशीं शहाजहान याचें दारास पत्र येत होतें, व त्यांत तो त्याला असें लिहीत असे कीं, सुलेमान अगदीं नजीक आला आहे, याकरितां विनाकारण लढाईची घाई करूं नको. आश्यापासून जवळच चांगलीशी जागा पाहून तेथें सुलेमान तुला मिळेपर्यंत स्वस्थ रहा. ” त्यावर दारानें बादशाहास इतकेंच कळविलें कीं, “ आपण माझी कांहीं काळजी करूं नये. आजपासून तीन दिवसांचे आंतच औरंगजेब व मुराद यांचे हात पाय बांधून त्यांस आपल्यापुढें आणून उभे करतो. नंतर आपल्या त्या उभयतां बंडखोर पुत्रांस

१ औरंगजेबाची या ठिकाणीं फत्ते झाली म्हणून त्यानें पुढें या खेज्याचें नांव फत्तेबाद असें ठेविलें. याला हल्लीं फत्तेगड असें म्हणतात.

वाटेल ती शिक्षा करण्यास आपण मुखत्यार आहां. ” दारानें या लढाईची व्यवस्था केली, तो प्रकार येंप्रमाणे:—

त्यानें प्रथमतः आघाडीस आपला तोफखाना ठेविला व शत्रूस तोफांमधून शिरतां येऊं नये म्हणून त्यानें त्या सांखळ-दंडानें बांधून टाकिल्या. तोफांच्या मार्गे त्यानें आपला उंटांचा जेजाला ठेविला, त्याच्या मार्गे आपली पायदळ पलटणें उभी केलीं, व घोडेस्वार, तिरंदाज, बर्चीवाले, भालेवाले वगैरे बाकीचें सैन्य त्यानें अगदीं निराळें ठेविलें. त्यानें आपल्या एकंदर सैन्याचे तीन भाग केले होते. उजव्या बाजूचें आधिपत्य कळीलुल्लाखान नांवाच्या सरदारास देऊन त्याचे हाताखालीं तीस हजार मोंगळ लोक दिले होते; व डाव्या बाजूचें आधिपत्य रस्तुमखान दख्खनी नांवाच्या एका शूर व प्रख्यात सरदारास देऊन त्याच्या मदतीस राजा छत्रसाल व राजा रामसिंग यांस दिलें होतें. शहाजहान बादशाहानें पूर्वी दानिषमन्खान नांवाच्या एका हुषार व शूर सरदारास स्वारांची बक्षीगिरी दिली होती. बादशाहा आजारी पडल्यावर जेव्हां दारा बादशाहास आपल्या छापेंत ठेवूं लागला, तेव्हां बादशाहाचा अधिकार अनियंत्रित चालावा अशी दानिषमन्खान याची इच्छा असल्यामुळे दाराची त्याच्यावर इतराजी झाली होती. तेव्हां त्यानें आपल्या कामाचा राजीनामा दिला, व दारानें तो अधिकार कळीलुल्लाखान यास सांगितला; असो.

औरंगजेब व मुराद यांनींही दाराप्रमाणेंच आपल्या सैन्याची व्यवस्था केली होती. फरक इतकाच कीं, त्यांनीं आपल्या दोन्ही बाजूंच्या सैन्यांत मधून मधून कांहीं तोफा छपवून ठेविल्या होत्या. ही युक्ति मीर जुमला याची होती, व बरेच प्रसंगीं तिच्यापासून चांगला फायदा होतो असें अनुभवास

आलें होतें. शिवाय ठिकठिकाणीं त्यांनीं दारूचे बाण देऊन आपले लोक बसवून ठेविले होते. ह्या युक्तीमुळे असें होत असे कीं, हे बाण शत्रूच्या घोडेस्वारांत जाऊन फुटले म्हणजे त्यांचे घोडे विथरून जात, व त्यांच्या गोंधळामुळे प्रसंगीं बरेच लोक जाया होत.

अशा रीतीनें जय्यत तयारी झाल्यावर लढाईस सुरुवात झाली. प्रथमतः दोहींकडचा तोफखाना सुरू झाला, व मागून बाणांची अशी वृष्टि झाली कीं, सर्व आकाश बाणमय होऊन गेलें. इतक्यांत पावसांची अशी एक मोठी सर आली कीं, त्यामुळे कांहीं वेळपर्यंत लढाई बंद करणें भाग पडलें. परंतु पाऊस बंद होतांच पुनः तोफखाना सुरू झाला. दारा त्यावेळीं लंकेतल्या एका सुंदर हत्तीवर बसला होता. त्यानें शत्रूच्या तोफखान्यावर एकदम हल्ला करण्यास आपल्या लोकांस हुकूम दिला, व स्वतः बरोबर पुष्कळ स्वार घेऊन औरंगजेबाच्या तोफखान्यावर चाल करून गेला. परंतु औरंगजेबाच्या लोकांनीं त्याच्यावर एकसारखा मारा चालविल्यामुळे त्याच्या सभोवतीं त्याच्या घोडेस्वारांच्या प्रेतांचे ढांगांचे ढांग पडले; व त्यामुळे त्याच्या शिलक राहिलेल्या व त्याच्या मदतीस येणाऱ्या दुसऱ्या घोडेस्वारांत मोठा गोंधळ उडून गेला. इतकें झालें तरी दारा काडीइतकाही डगमगला नाहीं. तो मोठ्या निर्भयपणानें व शांतपणानें आपल्या हत्तीवरून लढाई कशी काय चालली आहे तें पहात होता, व तसाच पुढें लढाईच्या गर्दींत घुसत होता. त्याचें हें अलौकिक धाडसाचें कृत्य पाहून त्याच्या स्वारांच्या अंगांत पुनः वीरश्रीचें वारें शिरलें, व ते पुनः तोफखान्यावर चाल करून गेले. परंतु पुनः त्यांचा पहिल्याप्रमाणेंच फडशा उडाला. ह्यावेळीं दाराचे बरेच लोक

पळून गेले. परंतु बाकीच्यांचे अंगांत दाराप्रमाणेंच आवेश चढून त्यांनीं तिसऱ्यानें मोठ्या निकरानें तोफखान्यावर हल्ला केला व तो हिसकावून घेतला. नंतर तोफांचे सांखळ-दंड तोडून टाकून त्यांनीं उंटांचा जेजाला व पायदळ यांच्यावर हल्ला करून त्यांची दाणादाण करून टाकिली. नंतर दोहींकडचे घोडेस्वार एकमेकांस येऊन भिडले, तेव्हां लढाईस खरें स्वरूप आलें. प्रथमतः बाणांचा असा वर्षाव झाला कीं, त्यांच्या योगानें दशदिशा अगदीं झांकून गेल्या. बाण संपल्यावर तरवारीशीं गांठ आली, व दोन्ही फौजा हातघाईवर येऊन भयंकर कत्तल सुरू झाली. बराच वेळ कोणी कोणास हार जाईना, व ज्याचें पारडें कोणत्या बाजूस कलतें त्याचा कांहींच अंदाज होईना. दारा आपल्या हत्ती-वरून आपल्या लोकांस वारंवार उत्तेजन देत होता, त्यामुळें त्याच्या लोकांस ज्यास्त स्फुरण येऊन ते जिवावर उदार होऊन लढत होते. शेवटीं दारा आपल्या लोकांसह औरंगजेबाच्या घोडेस्वारांवर तुटून पडला, तेव्हां त्यांचा पराभव होऊन ते पळून गेले.

औरंगजेबही दाराप्रमाणेंच हत्तीवर बसला होता. त्यानें आपणास जय मिळावा म्हणून विलक्षण प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. शेवटीं त्यानें कांहीं घोडेस्वार बरोबर घेऊन स्वतः दारावर हल्ला केला; परंतु दारानें त्यांचा फडशा पाडून त्यांस परत पिटाळून लाविलें. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं औरंगजेबानें जें धारिष्ट्र व जो मनोनिग्रह दाखविला, त्याबद्दल त्याची तारीफ करावी तेवढी थोडी आहे. आपल्या लोकांचा पराभव होऊन ते पळून जात आहेत हें त्याला दिसत होतें; आपल्याजवळ आतां एक हजार लोकांपेक्षां ज्यास्त लोक नाहींत ही गोष्ट त्यास माहित होती; शिवाय

दारा आपणावर हल्ला करण्याचे अगदी तयारींत आहे, हें तो आपल्या डोळ्यांनी पहात होता; पण एवढा प्रसंग येऊन ठेपला तरी तो धैर्यसागर छातीचा कोट करून तसांच उभा होता ! त्यानें आपल्या पळपुढ्या सरदारांस हाका मारिल्या, व तो त्यांना म्हणाला, “ वीरहो, हेंच का तुमचें शौर्य ? रणांगणीं शत्रूस पाठ दाखवून पळून जाणें हें तुम्हांसारख्या पराक्रमी वीरांस शोभत नाहीं. धीर धरा, व मागें फिरा. तुम्ही पळाळां तरी जाणार कोठें ? दक्षिण आतां लांब राहिली, हें तुम्हांस कळत नाहीं काय ? परमेश्वर थोर आहे, तुम्हीं नेटानें प्रयत्न केला तर आपणांस अजूनही जय मिळेल.” असें बोलून, त्यांना ज्यास्त उत्तेजन व स्फुरण यावें म्हणून तो ज्या हत्तीवर बसला होता त्याचे पाय सांखळदंडांनीं बांधण्यास त्यानें आपल्या नोकरांस आज्ञा केली.

दारानें औरंगजेबावर चाल करून जावें म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु लढाईची जागा फारच खडकाळ व बिकट असल्यामुळें त्याचा कांहीं इलाज चालना, व प्रत्येक खेपेस औरंगजेबाचे लोक त्याला मागें हटवीत. औरंगजेबाची बरीच फौज अद्यापि शिलक होती. फक्त पळापळ झाल्यामुळें ती चोहोंकडे पांगली होती. दाराला या लढाईंत जय मिळाला खरा, तथापि त्याला स्वतःला असें वाटत होतें कीं, औरंगजेब आपल्या हातीं लागल्याशिवाय आपणास पूर्ण जय मिळाला असें म्हणतां येणार नाहीं. औरंगजेब खरोखर या वेळीं दाराचे हातीं लागला असता; परंतु मध्यंतरीं एक विलक्षण गोष्ट घडून आली, त्यामुळें सर्वत्र विपरीत परिणाम होऊन औरंगजेब त्याच्यावर ओढवलेल्या संकटांतून मुक्त झाला; इतकेंच नव्हे, तर दाराचा पराभव

होऊन त्याला समरांगणांतून पळून जावें लागलें. त्याचा प्रकार येणेंप्रमाणें:—

दारा आपले मनांत औरंगजेबावर कोणत्या रीतीनें हल्ला करावा याची योजना करीत आहे, इतक्यांत त्याला असें कळलें कीं, रस्तुमखान व छत्रसाळ लढाईत पडल्यामुळें डाव्या बाजूच्या लोकांत मोठा गोंधळ उडून पळापळ सुरू झाली आहे, व रामसिंग यास शत्रूनें चोहोंकडून गराडा घातल्यामुळें तो मोठ्या संकटांत पडला आहे. तेव्हां दारानें औरंगजेबाचा पाठलाग सोडून दिला, व आपल्या लोकांसह तो त्याला मदत करण्याकरितां निघून गेला. दारा तेथे येतांच लढाईचा ओष पुनः फिरला. त्याला पाहून त्याच्या लोकांस धीर आला, व ते उलटून पुनः मुराद याच्या फौजेवर पडले आणि त्यांनीं तिला मार्गें हटविलें. त्या वेळीं रामसिंग व मुराद हे दोघे योद्धे हातघाईस आले होते. रामसिंगानें मुराद यास वार केला, व तो हत्तीवर ज्या हौद्यांत बसला होता त्याचे दोर कापून त्याला हौद्यासह खालीं जमिनीवर पाडावें म्हणून तो त्याच्या अगदीं जवळ जाऊन पोहोंचला. परंतु मुराद कांहीं सामान्य वीर नव्हता; त्यानें रामसिंगाचे सर्व प्रयत्न हाणून पाडले. जरी त्याला वार लागला होता व त्याच्या सभोवतीं रजपुतांचा गराडा पडला होता, तरी तो शरण आला नाहीं. जो कोणी त्याच्या हौद्याजवळ पोहोंचे, त्याच्यावर वज्राप्रमाणें मुष्टिप्रहार करून त्याला तो ठार मारीत असे. या वेळीं मुराद याचा एकुलता एक सात वर्षांचा मुलगा त्याच्याबरोबर हौद्यांत होता, व गोळी वगैरे लागूं नये म्हणून त्यानें त्याला आपल्या ढालेखालीं झांकून ठेविलें होतें. शेवटीं मुराद यानें रामसिंगावर अशा नेमानें एक बाण सोडला कीं, तो त्या शूर रजपूत राजाच्या मर्मस्थानीं लागून तो तत्काळ गतप्राण होऊन

खाली पडला. आपल्या शूर राजाची अशी भयंकर स्थिति पाहून रजपूत लोकांस फारच त्वेष चढला, व त्यांनीं मुराद याच्या लोकांवर भयंकर मारा चालविला. रामसिंग पडला हें ऐकून दारास फार वाईट वाटलें. परंतु त्याचे शूर रजपूत लोकांनीं मोठ्या निकरानें लढाई पुढें चालविली आहे असें पाहून, औरंगजेब नाही तर त्याचे ऐवजीं मुराद यास तरी कैद करावें, अशा हेतूनें तो त्यांचे साहाय्यास गेला, व त्यानें मुरादाचा पराभव करून त्याच्या लोकांचा पाठलाग सुरू केला.

कलीलुल्लाखान याचे हाताखालीं तीस हजार मोंगल लोक होते व त्याला दारानें उजवे बाजूस ठेविलें होतें, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. औरंगजेबाचा पाठलाग करण्यास तेवढे लोक पुरे होते. परंतु डाव्या बाजूस दारा मोठ्या शौर्यानें मुराद यास मार्गें हटवीत असतां तो निमकहराम सरदार स्वस्थ वसला होता. तो असें सांगू लागला कीं, “ फक्त आणीबाणीच्या प्रसंगीं मीं आपले लोक पुढें आणावे असा मला दाराचा हुकूम आहे.” परंतु त्या पाजी मनुष्याला अंतर्मातीं असें वाटत होतें कीं, आपण लढाईतून अलग राहिलों म्हणजे दाराचा सहज पराभव होईल.

ही लढाई होण्याचे पूर्वीं कांहीं वर्षे ह्या कलीलुल्लाखानास दारानें कांहीं अपराधावरून जोड्यांनीं मारलें होतें; तो दंश मनांत धरून तो पाजी मनुष्य दाराचा सूड उगविण्याची संधि पहात होता. त्यानें आपलें लोक लढाईत उभे केले नाहींत, याचें तरी कारण हेंच होय. दारानें आपल्या मदतीशिवाय औरंगजेब व मुराद यांचा पराभव केला, हें पाहून त्याला फार दुःख झालें. आपला मनोरथ भग्न झाला असें पाहून त्या हरामखोरानें दाराला फसविण्याची निराळीच युक्ति काढिली. तो कांहीं लोक बरोबर घेऊन भरधांव घोडा

टाकीत दाराजवळ आला, व तो मुराद याचेवर हल्ला कर-
ण्याचे ऐन रंगांत आहे अशा वेळीं मोठ्यानें ओरडून त्यास
म्हणाला, “ मोबारक आवाद, हजरत सलामत, इलहम
दुल्लिला—आपलें परमेश्वर कल्याण करो, परमेश्वर आपणांस
ऐश्वर्य देवो व सुखी ठेवो—आपणांस आज जय मिळाला हें
पाहून मला फार आनंद झाला आहे. आतां दासाचें एवढेंच
सांगणें आहे कीं आपण अद्यापि या हत्तीवर उंच बसलां
आहां हें फार वाईट. यामुळें अपणांवर संकट येण्याची
ज्यास्त भीति आहे, ही गोष्ट खावंदाच्या नजरेस येत नाही
काय ? आपल्या हौद्यास लाखोंशें बाण व गोळ्या येऊन ला-
गत आहेत त्यांपैकीं जर एखादी आपणांस लागली, तर आ-
पल्या जीवितावर अवलंबून असणाऱ्या आम्हां दासांची काय
अवस्था होईल बरें ? याकरितां आपण हत्तीवरून खालीं
उतरा व घोड्यावर स्वार होऊन शत्रूचा पाठलाग करा. पाठ-
लागाशिवाय आतां दुसरें कांहीं एक कृत्य राहिलें नाहीं. माझी
आपल्या चरणांपाशीं एवढीच विनंती आहे कीं, काय
पाहिजे तें करा, परंतु औरंगजेब व मुराद यांस आपल्या
हातचे घालवूं नका. ”

आपल्या हत्तीवरून खालीं उतरलों तर त्याचा परिणाम
काय होईल याचा जरा शांतपणें दारानें त्या वेळीं विचार
केला असता, तर ज्या हत्तीवरून त्यानें त्या दिवशीं विलक्षण
शौर्याचीं व धाडसाचीं अचाट कृत्यें केलीं होतीं, त्यावरून
तो खालीं उतरला नसता. परंतु त्याचें कर्मच ओढवळें त्याला
तो तरी काय करणार ? त्याला त्या पाजी सरदाराच्या दुष्ट
उपदेशामुळें भुरळ पडून तो आपल्या हत्तीवरून खालीं उतर-
ला व घोड्यावर बसला. परंतु थोडक्याच अवकाशांत आपण
केलेली भयंकर चुकी त्याच्या लक्षांत आली, व कळीलुल्ला-

खान यानें कपटानें आपणास फसाविलें असें त्यास कळून आलें. त्या वेळीं त्याला त्या सरदाराचा इतका राग आला होता कीं, तो त्याच्या जवळपास असता तर त्यानें त्याचें डोकेंच मारलें असतें. परंतु तो काफर अगोदरच तेथून पळून गेला होता. दारा हत्तीवरून खालीं उतरल्यावर त्याचा रिकामा हाडा जेव्हां त्याचे सैन्याचे दृष्टीस पडला, तेव्हां तो लढाईत पडला असें त्याच्या लोकांस वाटून त्यांचें धैर्य सुटलें, व जो तो प्राणत्राणार्थ वाट फुटेल तिकडे पळू लागला. दाराच्या लोकांचा असा गोंधळ पाहतांच, औरंगजेब व मुराद यांचे जे लोक पळून गेले होते त्यांस अवसान येऊन ते परत फिरले; त्यांनीं दाराचे सैन्याची भयंकर लांडगेतोड सुरू केली; व थोड्याच वेळांत समरभूमीवर दाराचा एकही मनुष्य शिलक राहिला नाहीं. दैवाची गति काहीं विचित्र आहे! जो दारा दोन घटकांपूर्वीं आपल्या हत्तीवर विराजमान होऊन विजयगिरीच्या शिखरावर जाऊन बसला होता, तोच एवढ्याशा थोड्या अवकाशांत त्या उंच शिखरावरून एकदम खालीं ढांसळून अपजयसिंधूंत गटंगळ्या खाऊं लागला; व त्याला आपल्या जिविताचीही आशा राहिली नाहीं; व पूर्वीं त्याच सिंधूंत गटंगळ्या खाऊन आसन्नमरण झालेला औरंगजेब तेवढ्याच अवकाशांत दारा जेथून स्थानभ्रष्ट झाला होता त्या शिखरावर विराजमान झाला! एखादी गोष्ट दिसण्यांत क्षुल्लक दिसते, परंतु तिचे परिणाम किती विलक्षण होतात, हें ह्या गोष्टीवरून चांगलें ध्यानांत येण्यासारखें आहे. याकरितां, कोणतीही गोष्ट करणें झाल्यास ती दूरवर नजर देऊन करावी.

हा आकस्मिक व अद्भुत जय मिळाल्यामुळे औरंगजेबास फार आनंद झाला, व तेव्हांपासून फार दिवस मनांत ठेविलेली

राज्यप्राप्तीची भयंकर हांव तृप्त करण्याकरितां पूर्वीपेक्षांही नीच व भयंकर अशीं कारस्थाने करण्यास त्यानें सुरवात केली. निमकहराम कर्लीलुल्लाखान आपल्या लोकांसह त्यास लगेच येऊन मिळाला. औरंगजेबानें त्याचा मोठा आदरसत्कार केला, व तो त्याला लगेच मुराद याजकडे घेऊन गेला. तेव्हां मुराद यानेंही त्याचा मोठा गौरव करून त्याची अतिशय तारीफ केली. ह्या वेळींही औरंगजेबाची मुराद याजबरोबरची वर्तणूक एखाद्या चाकराची आपल्या धन्यापाशीं किंवा प्रजेची राजापाशीं असावी तशा प्रकारची होती. तो त्या वेळीं मुराद यास ऐकू जाईल अशा बेतानें कर्लीलुल्लाखान यास म्हणाला कीं, “ माझ्या सर्व बंधूंत बादशाही अधिकार चालविण्यास हजरत मुरादसाहेबच योग्य आहेत. आज आम्हांस जो जय मिळाला, तो केवळ मुरादसाहेबांच्या लोकोत्तर शौर्यामुळे व धाडसामुळे मिळाला आहे.”

अशा रीतीनें बोलण्याची रेलचेल करून त्यानें त्या भावल्या व मूर्ख मुरादास राज्यप्राप्तीच्या आशेवर लटकत ठेवून, आंतून दरबारांतील प्रमुख अमीर उमरावांस पत्रे पाठविण्याचें काम मोठ्या ज्यारीनें सुरू केलें, व ते एकामागून एक त्यास येऊन मिळूं लागले. त्या वेळीं त्याचा मामा शाहिस्तेखान याची त्यास फार मोठी मदत मिळाली. तो मोठा हुशार, शूर व खटपटी असून त्याचें दरबारांत फार मोठें वजन होतें. तो मोठा वक्ता असून त्याची लिहिण्याची शैली इतकी मोहक होती कीं, त्याची बरोवरी करणारा दुसरा कोणीही उमराव त्या वेळीं दरबारांत नव्हता. कांहीं क्षुल्लक कारणावरून तो व दारा यांच्यांत बाचाबाच होऊन त्याला दाराचा राग आल्यामुळे तो औरंगजेबाच्या पक्षास मिळाला होता. औरंगजेबास राज्यप्राप्तीची अनावर हांव सुटली होती, परंतु मुराद यास

ज्यास्त गोत्यांत आणण्याकरितां त्यानें ती तशीच दावून ठेविली होती. तो लोकांस जीं जीं वचनें देई, व त्यांच्याशीं जे कांहीं करार करी, ते सर्व आपण मुराद याचे मुखत्यार या नात्यानें करीत असे. त्याला कोणास कांहीं हुकूम करणें झालें, तर तो ती गोष्ट मुरादाच्या परवानगीनें करीत असे. तो सर्वास सांगत असे कीं, “ आमचे यजमान मुरादसाहेब आहेत. मी हल्लीं जें काम करीत आहे, तें त्यांचा नम्र व आज्ञाधारक सेवक या नात्यानें करीत आहे. मला ही राज्याची दगदग अगदीं आवडत नाही. या दगदगींतून केव्हां सुटेन व केव्हां फकिरी दीक्षा घेईन असें मला झालें आहे. ” असो. या ढोंगी फकिरास असाच येथे ठेवून आतां दाराची काय स्थिति आहे तिकडे वळूं या.

दाराचा मोड झाल्यामुळें तो भीति व निराशा यांच्या योगानें अगदीं बेहोष होऊन गेला. तो एकदम आप्रवास निघून आला; परंतु “ जर या लढाईत तुझा कदाचित् पराभव झाला, तर मला आपलें अपयशी तोंड पुनः दाखवूं नको ” ही, दारा पूर्वी लढाईस निघाला त्या वेळची, शहाजहान याची आज्ञा अद्यापि त्याच्या मस्तकांत भणभणत होती; त्यामुळें त्याला बादशाहास तोंड दाखवितां येईना. तथापि बादशाहानें त्याचें सांत्वन करण्याकरितां आपला एक खोजा त्याच्याकडे पाठविला, व त्याच्याजवळ असा निरोप सांगितला कीं, “ तुझा पराभव झाला म्हणून माझी तुझ्यावरची प्रीति कमी झाली, असें तूं समजू नको. तुझ्यावर तूर्त प्रसंग आला आहे खरा, तरी धीर सोडूं नको. तुझा पुत्र सुलेमान अद्यापि आला नाही. त्याच्याजवळ मोठी फौज आहे. तूर्त तूं असें कर कीं, प्रथमतः दिल्लीस जा, व तेथें आपले एक हजार घोडे आहेत ते घे;

त्याचप्रमाणें पैसा, हत्ती व दुसरें युद्धोपयोगी जें सामान तुळा लागेल तें देण्याविषयीं मीं दिल्लीच्या सुभेदारास अगोदरच हुकूम पाठविला आहे. तें सामान तुळा मिळाल्यावर, फार दूर न जातां, माझीं पत्रें तुळा लौकर पोहोंचतील अशा ठिकाणीं सुलेमान याची वाट पहात बैस. औरंगजेबास अद्यापि मी आपल्या कक्षांत आणीन व त्यानें केलेल्या अपराधाबद्दल त्यास चांगलें शासन करीन." परंतु दाराचा त्या वेळीं इतका पाणउतारा झाला होता व तो दुःखानें इतका ग्रासून गेला होता कीं, आपल्या पित्याच्या या अकृत्रिम व प्रेमपरिपूरित निरोपास काय उत्तर द्यावें हें त्यास कळेना. शेवटीं त्याची पुरस्कर्ती त्याची भगिनी बेगमसाहेब हिला शेवटचा निरोप पाठवून तो दुर्दैवी व हताश दारा आपलें कुटुंब व तीन चारशें लोक बरोबर घेऊन मध्यरात्रीस आग्रा सोडून दिल्लीस जाण्याकरितां निघाला. आतां दारास दिल्लीचे रस्त्यास लावून देऊन औरंगजेबानें पुढें काय काय कारस्थानें केलीं याविषयींचा इतिहास अगोदर हातीं घेऊं.

सामूगड येथें औरंगजेबास जय मिळाल्यावर, तो प्रथमतः दाराचा पुत्र सुलेमान याच्या हाताखालीं जी फौज होती तिच्यांत फाटाफूट करण्याच्या उद्योगास लागला. कारण, त्यानें विचार केला कीं, असें केलें म्हणजे, आपलें नष्ट झालेलें वैभव पुनःप्राप्त करून घेण्यास दारास जो हा एकच मार्ग उरला आहे तो समूळ नष्ट होईल. त्यानें सुलेमान याच्या फौजेतील मुख्य सरदार जयसिंग व दिलावरखान यांस असें पत्र पाठविलें कीं, "तुम्हीं दाराची आजपर्यंत नोकरी केली तें योग्यच केलें. परंतु त्याचा मी आतां लढाईत पूर्ण पराभव केला आहे, व तो ज्या सैन्याचे जोरावर लढत होता तें सर्व मला येऊन मिळालें आहे. दारा येथून एकटाच पळून गेला आहे, व तो

लौकरच माझ्या हातांत सांपडेल. बादशाहाची प्रकृति इतकी क्षीण झाली आहे की, तो आतां फार थोड्या दिवसांचा सोबती आहे. ह्या गोष्टींचा विचार केला, तर दाराचा पक्ष आतां किती दुर्बल झाला आहे हें सहज तुमच्या ध्यानांत येईल. अशा पक्षास अजूनही चिकटून रहाणें किती चुकीचें आहे, हें मी लिहावें असें नाही. याकरितां तुम्हीं माझे पक्षास लौकर येऊन मिळावें; त्यांत तुमचें जास्त कल्याण आहे. मला येऊन मिळण्याचा तुमच्या मनाचा निश्चय झाला, तर येतांना सुलेमान यांस कैद करून आणण्यास तुम्हांसारख्या शूरांस विशेष आयास पडतील असें वाटत नाही. ”

हें पत्र येऊन पोहोचतांच जयसिंग याला कांहीं वेळपर्यंत आपण आतां पुढें काय करावें तें सुचेना. अद्यापि त्याला शहाजहान व दारा यांची फार भीति वाटत होती; तसेंच सुलेमानासारख्या थोर राजपुत्राविरुद्ध उठण्याचा त्याचा हिऱ्या होईना. शिवाय, आपण त्याला पकडण्याचा प्रयत्न केला, तर जिवंत असा तो आपल्या हातीं कधींही सांपडणार नाही, अशी त्याची खातरी होती. शेवटीं तें पत्र घेऊन तो आपला जिवलग मित्र दिलावरखान याच्याकडे गेला, व दोघांच्या विचारांतीं असें ठरलें कीं, तें औरंगजेबाचें पत्र घेऊन जयसिंग यानें राजपुत्राकडे जावें, व तें त्याला दाखवून आपला औरंगजेबास जाऊन मिळण्याचा बेतही त्यास स्पष्टपणें कळवावा. त्याप्रमाणें पुढें जयसिंग सुलेमान याच्या तंबूंत गेला. व त्याला म्हणाला कीं, “ हजरत ! आपण हें पत्र वाचलें म्हणजे आपणावर केवढा विकट प्रसंग आला आहे, हें सहज आपल्या ध्यानांत येईल. आतां दिलावरखान किंवा दाऊदखान किंवा

१ सुलेमान याचे फौजेंत दिलावरखानाप्रमाणेंच हा एक प्रमुख सरदार होता.

बाकीचें सैन्य यांपैकीं एकही मनुष्य आपल्या उपयोगीं पडणार नाही. आपण आतां जर आपले पित्याचे मदतीस पुढें चाल करून जाल, तर पस्ताव्यांत मात्र पडाल. याकरितां माझे आपणांस असें सांगणें आहे कीं, आपण अशा वेळीं श्रीनगरचे राज्यांत निघून जावें. तेथील राजा आपणांस उदार आश्रय देईल अशी माझी खातरी आहे. शिवाय तो मुद्दख मोठा विकट असल्यामुळे औरंगजेवासही तिकडे येतां येणार नाही. तेथें स्वस्थ बसून पुढें गोष्टी कोणत्या थराला येतात त्या पहा, म्हणजे तदनुसार वर्तनक्रम ठेवण्यास आपणांस ठीक पडेल.”

जयसिंगाचे हे शब्द कानीं पडतांच त्या राजपुत्रास मोठा धक्का बसला. एका क्षणापूर्वी आपण होतों कोण, व एका क्षणांत झालों कोण, हें पाहून त्याला विलक्षण दुःख झालें. आपण यापुढें अडथळा केला तर हे लोक आपला प्राण देखील घेण्यास मार्गेंपुढें पाहणार नाहीत असें त्यास वाटलें. शेवटीं त्यानें सैन्यावरचा अधिकार टाकून दिला, व श्रीनगर येथें जाण्याकरितां तो आपल्या कुटुंबासह निघाला. त्या वेळीं त्याच्या बरोबर त्याच्या जिव्याचे असे कांहीं सग्यद व मनसबदार लोक व थोडेसे चाकरनोकर इतकीच मंडळी होती. त्या राजपुत्राची ती दैना पाहून कोणाही मनुष्याला त्याची कींव

१ हल्लीं वायव्येकडील प्रांतांत गढवाल म्हणून जो प्रांत आहे तो पूर्वी एक स्वतंत्र प्रांत होता. त्याची राजधानी श्रीनगर नांवाचें शहर होतें, त्यावरून त्याला श्रीनगरचें राज्य असें म्हणत असत. हा प्रदेश अलकनंदा नदीचे कांठां आहे. श्रीनगर हें शहर हल्लीं ओसाड स्थितींत आहे. पुष्कळ इतिहासकार श्रीनगर या नांवानें कादमार असा अर्थ घेतात; परंतु तो चुकीचा आहे ही गोष्ट, त्या वेळचा मोगलांचे राज्याचा नकाशा पाहिला असतां त्यांत ‘श्रीनगरचें राज्य’ म्हणून जो प्रदेश दाखविला आहे त्यावरून सहज ध्यानांत येईल.

आली असती. परंतु जयसिंग व दिलावरखान यास त्याचें कांहींएक वाईट वाटलें नाहीं. दिलावरखानानें तर त्या राजपुत्रावर वाटेंत छापा घालून त्याचें सामान लुटावें म्हणून आपले कांहीं स्वार त्याच्या मागोमाग पाठवून दिले. जयसिंग मोठा थोर मनाचा राजा होता असें म्हणतात. तेव्हां त्यानें या नीच कृत्यास कसें अनुमोदन दिलें, याचें फार आश्चर्य वाटतें. परंतु म्हण आहे कीं, “ घर फिरलें म्हणजे घराचे वांसे फिरतात ! ” त्या राजपुत्राच्या नशिवाचा ओघ आतां फिरला होता, त्यामुळें जयसिंगासही तशी बुद्धि झाली असेल किंवा दिलावरखानानें तें नीच कृत्य जयसिंगास न कळवितां केलें असेल; व हीच गोष्ट ज्यास्त संभवनीय आहे. असो. त्या स्वारांनीं वाटेंत सुलेमान याच्यावर छापा घालून त्याचें पुष्कळ सामान लुटलें, व त्याचा मोहोरांनीं लादलेला एक हत्ती धरून नेला. या वेळीं राजपुत्राबरोबरची बरीच मंडळी त्याला सोडून पळून गेली. शिवाय वाटेनें खेड्यापाड्यांतील लोक द्रव्याचे आशेनें त्याच्यावर छापे घालीत, त्यामुळेंही त्याचे बरेच लोक प्राणास मुकले. अशा दुःखदायक स्थितींत शेवटीं तो दुर्दैवी राजपुत्र श्रीनगर येथें जाऊन पोहोंचला. तेथल्या राजानें सुलेमान याचा त्याच्या दर्जाप्रमाणें मोठा आदरसत्कार केला, व त्यास आश्रय दिला. त्यानें त्यास असें सांगितलें कीं, “ आपण या ठिकाणीं स्वस्थ रहावें. येथें आपल्या केंसासही धक्का लागणार नाहीं; व आपणांस कारण पडलें तर मी आपली सर्व फौज आपल्या मदतीस देईन. ” असो. अशा रीतीनें सुलेमान याची वाट लावून औरंगजेब दाराच्या भीर्तीतून बराच मोकळा झाला.

सामूगड येथें जय मिळाल्यानंतर तीन चार दिवसांनीं औरंगजेब व मुराद हे आग्रचाच्या किल्ल्यापासून ३ मैलांवर शह-

राच्या दरवाज्यापाशीं बागेत येऊन उतरले. नंतर औरंगजेबानें आपण आल्याची बातमी बादशाहास देण्याकरितां व त्याचें कुशलवृत्त विचारण्याकरितां आपला एक विश्वासू खोजा त्याच्याकडे पाठविला. हा खोजा आपल्या धन्याप्रमाणेंच मोठा पटाईत होता. त्यानें बादशाहास औरंगजेबाचा असा निरोप सांगितला कीं, “ माझी आपल्या चरणीं फार भक्ति आहे, व माझे आपणांवरचें प्रेम लेशमात्रही ढळलें नाहीं. दारा याचे हेतु फार दुष्ट होते, व त्याला फाजील महत्त्वाकांक्षेची चाड होती, त्यामुळेंच त्याच्यावर हा भयंकर प्रसंग आला. मला या गोष्टीबद्दल फार दुःख होतें, पण उपयोग काय ? आपली प्रकृति आतां सुधारत चालली आहे असें मीं एकिलें, तेव्हां-पासून मला किती आनंद झाला आहे तो सांगतां येत नाहीं. मी आग्रहास आलों आहे तो केवळ आपली आज्ञा शिरसा वंद्य करून आपल्या मताप्रमाणें वागावें एवढ्या करितांच आलों आहे. ”

ह्या निरोपावर बादशाहानें “ तूं जें केलेंस तें प्रसंगास योग्य असेंच केलेंस, व तुझी निस्सीम पितृभक्ति पाहून मला फार संतोष झाला आहे ” असा निरोप सांगून त्या खोजास निरोप दिला. औरंगजेबाची राज्यतृष्णा, त्याचें दुष्टपणां वर्तन, व त्याची पितृभक्ति किती आहे तें बादशाहा ओळखून होता. त्यानें औरंगजेबाच्या लुच्चेगिरीस तोड देऊन आपल्या अमीर-उमराव लोकांच्या साहाय्यानें औरंगजेबास फसविण्याचा निश्चय केला. परंतु औरंगजेब म्हणजे साऱ्या दुनियेचा धूर्त व छट ! त्यानें तें बादशाहाचें कारस्थान तेव्हांच ताडलें. त्यामुळें बादशाहाच्या त्या मसलतीचा शेवट असा झाला कीं, त्यानें औरंगजेबास पकडण्याकरितां म्हणून जें जाळें पसरलें होतें, त्यांत तोच स्वतः गुरफटून पडला. त्या वेळीं बादशाहानें

औरंगजेबास फसविण्याकरितां असा निरोप पाठविळा कीं, “ दारानें केवढा मूर्खपणा केला हें मला कळतें आहे, तसेंच तो माझ्या तरुतावर बसण्यास अगदीं नालायक आहे हेंही मी जाणतो. पूर्वीपासून माझें तुझ्यावर किती प्रेम आहे हें तूं जाणतच आहेस; आणि हल्लीं सर्व राज्यांत किती घोंटाळा झाला आहे हेंही तुला माहितच आहे; तेव्हां तो नाहींसा करण्यासाठीं काय काय उपाय योजले पाहिजेत याचा विचार करण्याकरितां तूं मला त्वरेनें किल्ल्यांत येऊन भेट; भेटीअंतीं सर्व गोष्टींचा निकाल करतां येईल.” परंतु बादशाहाचा औरंगजेबावर जितका विश्वास होता, तितकाच औरंगजेबाचा बादशाहावर होता. कारण वेमगसाहेब ही दाराच्या पक्षाची असून नेहमीं बादशाहाजवळ असते व तिच्याशिवाय एक पानही हालत नाहीं, ही गोष्ट औरंगजेबास माहित होती. शिवाय, तिनें किल्ल्यांत तार्तरी जातीच्या कांहीं धष्टपुष्ट स्त्रिया गोळा केल्या असून आपण आंत शिरलों म्हणजे त्यांनीं आपणावर हल्ला करावा अशा इराद्यानें त्यांना जनानखान्यांत छपवून ठेविलें आहे, असेंही त्यास गुप्त रीतीनें कळलें होतें. त्यामुळें त्याला किल्ल्यांत जाण्याचें धैर्य होईना. तो वारंवार ‘अमुक दिवशीं आपल्या भेटीस येतो’ असा बादशाहास निरोप पाठवी; परंतु तो दिवस आला कीं कांहीं तरी सबबीवर आजचें जाणें उद्यांवर ढकलीत असे. इकडे त्याचीं गुप्त कारस्थानें चाललींच होती, व दरबारांतील मुख्य मुख्य उमरावांचा तो खडा टाकून ठाव पहातच होता. पुढें एके दिवशीं त्याचा पुत्र सुलतान महंमद यानें अकस्मात् आश्याचा किल्ला घेतला, तेव्हां सर्व लोकांस औरंगजेबाच्या कावूपणाचें आश्चर्य वाटलें. त्या धाडसी राजपुत्रानें आपणाबरोबर कांहीं निवडक लोक घेतले, व

त्यांस किल्ल्याचे आसपास छपवून ठेवून 'बादशाहास औरंगजेबाचा कांहीं जरूरीचा निरोप सांगावयाचा आहे' अशा मिथानें तो किल्ल्यांत शिरला, आणि पहारेकरी बेसावध आहेत असे पाहून एकदम त्यांच्यावर जाऊन पडला. इतक्यांत त्याचे लोक त्याच्या मदतीस आले, व त्यांनीं पहारेकरी लोकांचा पाडाव करून किल्ला हस्तगत करून घेतला.

बादशाहास ही गोष्ट समजली तेव्हां त्याला किती वाईट वाटलें असेल, याची कल्पना वाचकांनींच करावी. ज्याच्या बंदींत आपणास केव्हां तरी पडावें लागेल असे त्याला पूर्वीपासून स्वप्न पडत होतें, त्याचें प्रत्यंतर आज आपणास आलें, असे पाहून त्याला मनस्वी दुःख झालें. त्यानें कुराणाची शपथ वाहून मुलतान महंमद यास त्या वेळीं असा निरोप पाठविला कीं, ह्या वेळीं जर तूं माझ्या मताप्रमाणें वागून मला साह्य करशील, तर तुला मी बादशाहा करीन. या तुझ्या वृद्ध आजोबास या कारागृहवासांतून व दुःखांतून मुक्त केलेंस तर परमेश्वर तुझे कल्याण करील व तुझी कीर्ति अजरामर होईल. ”

जर त्या वेळीं त्या राजपुत्रानें आपल्या आज्याच्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याचें धाडस केलें असतें, तर बादशाहापद औरंगजेबास न मिळतां मुलतान महंमद यास मिळालें असतें, असें मोठमोठ्या मुत्सद्द्यांचें मत आहे. कारण शहाजहान याच्यावर त्याच्या प्रजेची फार प्रीति होती, व औरंगजेबाशीं लढाई करण्याचे हेतूनें जर तो किल्ल्यांतून खालीं उतरला असता, तर राज्यांतील बहुतेक सैन्य त्याला येऊन मिळालें असतें, व औरंगजेबास वाटाण्याच्या अक्षता भिळून त्याला जन्मभर ग्वालेरच्या किल्ल्यांत कैदेत रहावें लागलें असतें. परंतु पुढें ती शिक्षा भोगणें त्या राजपुत्राचेच नशिबी लिहिलें

होतें, तेव्हां बादशाहास साहाय्य करण्याची बुद्धि त्यास कशी होणार ?

सुलतान महंमद यानें बादशाहाचें बोलणें मान्य केलें नाहीं, तें, त्याची आपल्या पित्यावर फार भक्ति होती म्हणून नव्हे, तर त्याचा बादशाहाचे बोलण्यावर विश्वास बसेना; शिवाय, औरंगजेवासारख्या दृढनिश्चयी, दीर्घद्वेषी व कपटी अशा पुरुषाशीं राज्यसंबंधी वैर बांधलें तर आपणास त्या कामांत यश न येतां आपली पुरी दुर्दशा होऊन जाईल अशी त्यास भीति पडली त्यामुळें त्यानें बादशाहाचें बोलणें मान्य केलें नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर बादशाहानें त्याला भेटास बोलाविलें, त्या वेळीं त्यानें त्याला असा निरोप पाठविला कीं, “मी आपली भेट घेऊं नये असा माझे पित्याचा मला सक्तीचा हुकूम आहे, याकरितां मला आपले भेटास येतां येत नाहीं.” शिवाय त्यानें बादशाहास असें कळविलें कीं, “माझे पित्यास आपले भेटास येणें आहे, तर त्यास किल्ल्यांत कोठेंही अडथळा होऊं नये म्हणून किल्ल्याच्या किल्ल्या बरोबर आणाव्या म्हणून त्यांनीं मला हुकूम केला आहे, याकरितां किल्ल्या ताबडतोब पाठवून द्याव्या.” पुढें किल्ल्या द्याव्या किंवा देऊं नये याचा बादशाहा दोन दिवस विचार करित होता. शेवटीं आपले लोक आपणास हळूहळू सोडून औरंगजेबास जाऊन मिळत आहेत असें पाहून, व यापुढें आपण औरंगजेबाशीं विरुद्ध लागलों तर तो आपली स्थिति फारच वाईट करील अशी त्यास भीति पडून, त्यानें किल्ल्या सुलतान महंमद याचे हवाली केल्या; व त्याचेबरोबर औरंगजेबास असा निरोप पाठविला कीं, “जर तूं शहाणा असशील तर मला एकदम येऊन भेट. मला कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी तुझ्या कानावर घालावयाच्या आहेत.” परंतु औरंगजेब फार सावध होता. बादशाहाचें

मन आपणाविषयीं शुद्ध नाही, असें त्यास पक्कें माहीत होतें; त्यामुळें त्यानें त्या निरोपाकडे विशेष लक्ष दिलें नाहीं. नंतर त्यानें आपला विश्वासू खोजा इतबारखान यास आप्रयाचे किल्ल्याचा सुभेदार नेमिलें, व त्याला बादशाहा, बेगमसाहेब, व जनानखान्यांतील दुसरी मंडळी यांस कैदेत ठेवावें असा हुकूम दिला. त्यानें किल्ल्याचे बहुतेक दरवाजे चिन्नू टाकले, व बादशाहाचा बाहेरील उमरावांशीं जो पत्रव्यवहार चालत असे तो अगदीं बंद करून टाकिला. सुभेदाराच्या परवानगीशिवाय बादशाहानें आपल्या कोठडीच्याही बाहेर पडूं नये, अशी त्यास सक्त ताकीद मिळाली होती. दैवाची गति अगम्य आहे! ज्या शहाजहान बादशाहापुढें शेकडों राजे डोकीं हलवीत होते, ज्याला पाहून त्याच्या शत्रूंचें हृदय फाटून जात होतें, ज्याची आज्ञा शिरसा वंद्य करण्याकरितां हजारों सरदार, मानमानकरी, अमीरउमराव हात जोडून उभे रहात असत, तो आपल्या पुत्राच्या हस्ते कारागृहांत पडावा काय? औरंगजेबानें मात्र महत्त्वाकाक्षेच्या भरीस पडून जें निंद्य कृत्य केलें, त्याच्या योगानें पितृभक्ति पायांखालीं तुडवून टाकिली, पुत्रधर्म रसातळास घालविला, वात्सल्याची राखरांगोळी केली, व आपल्या नांवास यावच्चंद्र दिवाकरौ अक्षय्य अलंक लावून घेतला !

ह्या वेळीं औरंगजेबानें बादशाहास एक पत्र लिहिलें व तें पाठविण्यापूर्वीं सर्व उमरावांस वांचून दाखविलें. तें पत्र येणें-प्रमाणें: “ दारावरील आपली मर्जी खप्पा झाली आहे, व माझ्यावरील आपल्या प्रेमास भरतें आलें आहे, असा ज्या वेळीं आपण बहाणा केला, त्याच वेळीं दारास मदत करण्याचे हेतूनें आपण त्याच्याकडे मोहोरांनीं लादलेले दोन हत्ती पाठवून दिले, अशी बातमी मला खातरीलायक आधारावरून कळली आहे. आपण त्यास पैशाचें साहाय्य

केल्यामुळें तो पुनः सैन्य गोळा करणार, व पुनः ही अनिष्ट-कारक लढाई पुढें चालविणार ! बरें असो. आतां आपणांला मीं असें विचारितों कीं, दाराच्या अशा ह्या दुराग्रहामुळें मला कडक व गैरशिस्त असे कांहीं उपाय योजावे लागले, ते योजणें बरोबर होते किंवा नाहीं ? खरोखर पाहूं गेलें तर आपणांला आतां जो कारागृहवास भोगावा लागत आहे, त्याला कारण तो दाराच नव्हे काय ? त्याचप्रमाणें, आपल्या चरणीं नम्र होऊन आपली आज्ञा शिरसा वंच करण्याच्या सुखास जो मी अंतरलों, याचें कारण तरी दाराच नव्हे काय ? या दारामुळें मला ज्या कांहीं अन्यायाच्या गोष्टी कराव्या लागल्या, त्याबद्दल आपण मला क्षमा करा, व आपणांस कांहीं वेळपर्यंत जो हा कारागृहवास भोगावा लागणार आहे, तो शांतपणानें सहन करा, अशी मी आशा करतो. दाराचा पराभव होऊन मला अडथळा करण्याची त्याच्या अंगांत शक्ति राहिली नाहीं असें मला वाटलें, म्हणजे हा आपला आज्ञाधारक पुत्र त्याच क्षणीं धांवत येऊन आपल्या कारागृहाचे दरवाजे स्वतः खुले करील." असें सांगतात कीं, ज्या रातीं दारा निघून गेला, त्याच रातीस शहाजहान यानें त्याच्याकडे दोन हत्ती भरून मोहरा पाठविल्या, व ती बातमी रोषनार बेगम हिनें औरंगजेबास दिली होती; तसेंच त्याला मारण्याकरितां आग्र्याच्या किल्ल्यांत तार्तरी जातीच्या स्त्रिया तयार करून ठेविलेल्या होत्या, ही बातमी सुद्धां तिनेंच त्याला कळविली होती. याशिवाय दारा व बादशाहा यांच्यामधील कांहीं पत्रेही औरंगजेबाच्या हातीं पडलीं होती. तथापि मोठमोठ्या मुत्सद्द्यांचें असें मत आहे कीं, ह्या पत्रांत औरंगजेबानें बादशाहावर जे आरोप लागू केले आहेत, ते खोटे आहेत. तसेंच, त्यानें तें पत्र बादशाहाकडे पाठविलें नसून, केवळ लोकांच्या

डोळ्यांत घूळ टाकण्याकरितां, आपल्या अमानुष कृत्यांवरं पांघरूण घालण्याकरितां, व लोकांवरं आपला दाब बसविण्याकरितां भरदरबारांत वाचून दाखविलें होतें.

खरा प्रकार कांहींही असो; परंतु औरंगजेबानें बादशाहास कैदेंत टाकल्यामुळें राज्यांतील अमीरउमराव लोकांस त्याचा वचक बसून ते भराभर त्यास येऊन मिळाले; कारण तो कदाचित् आपलीही स्थिति बादशाहाप्रमाणेंच करील कीं काय, अशी त्यांस मोठी भीति पडली. त्या वेळीं दरबारांत मोठमोठे राजकार्यधुरंधर शूर पुरुष असून त्यांच्यापैकीं कितीएकांस शहाजहान यानें मोठमोठे अधिकार देऊन उच्च स्थितीस आणलें होतें, व कितीएकांस तर दास्यत्वांतून मुक्त केलें होतें; असें असून या वेळीं त्या थोर, वयोवृद्ध व लोकप्रिय बादशाहाचा त्याचा पुत्र औरंगजेब यानें छल मांडिला असतां त्यांतून त्याची मुक्तता करणारा किंवा “तुम्ही हें काय करीत आहां” असा औरंगजेबास प्रश्न विचारणारा एकही पुरुष निघूं नय ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. दानिपमन्खान वगैरे फार थोडे उमराव अजून कोणत्याच बाजूस मिळाले नव्हते. तेवढे शिवाय करून बाकीचे सर्व औरंगजेबाचे चरणीं मिळिंदायमान होऊन रुंजी घालूं लागले !

अशा रीतीनें बादशाहाचा वंदोवस्त केल्यावर व अमीर-उमराव लोकांस मुठींत आणल्यावर, औरंगजेबानें शाहिस्ते-खान यास आग्र्यास सुभेदार नेमिलें. सर्व बादशाही खजिना त्याचे हातांत आल्यामुळें त्यानें आणखी ज्यास्त फौज नौकरीस ठेविली, व तो मुराद यास बरोबर घेऊन दाराचा पाठलाग करण्याकरितां निघाला.

दाराचा पाठलाग करण्याकरितां औरंगजेब व मुराद हे ज्या दिवशीं निघाले, त्याच दिवशीं मुराद याचे कांहीं स्नेही व

विशेषकरून त्याचा स्वामिभक्त शूर सरदार शाहा अबास यानें त्यास असें सांगितलें कीं, “ हजरत ! आपण औरंगजेबाच्या मिठ्या बाता व फाजील प्रेम यांवर विश्वास ठेवून फसूनका. त्याच्या जिव्हारिीं अमृत आहे, परंतु हृदयांत कालकूट विष भरलें आहे. आपणांला त्याच्यापासून खातरीनें दगा होईल. जर तो आपणांस बादशाहा असें समजून मान देत आहे, तर आपण त्याला एकत्र्यालाच दाराचा पाठलाग करण्याकरितां पाठवून द्यावें, व आपण आपल्या फौजेसह आग्रा व दिल्ली यांचे दरम्यान कोठें तरी तळ देऊन रहावें?” जर मुराद त्या वेळीं आपल्या मित्रांच्या उपदेशाप्रमाणें वागला असता, तर औरंगजेबाचें धावेंच दणाणलें असतें, व त्याचें कारस्थान त्याच्याच अंगावर आलें असतें. परंतु मुराद यानें तो उपदेश ऐकिला नाही. औरंगजेबानें कुराणावर हात मारून “ आपण तुझ्याशीं निष्कपटपणें वागूं ” इत्यादि ज्या मारवाडी शपथा घेतल्या होत्या, त्या त्यास ज्यास्त विश्वसनीय वाटल्या, व राज्यप्राप्तीच्या धुंदीत गुंग होऊन तो आपल्या सैन्यासह दाराचा पाठलाग करण्याकरितां औरंगजेबाबरोबर निघाला. पुढें ते उभयतां बंधु आग्रा सोडून दिल्लीस जाण्याकरितां निघाले.

नंतर हळूहळू मुक्काम करीत चौथ्या दिवशीं ते आग्रापासून ३० मैलांवर मथुरा येथें येऊन पोहोंचले. ह्या ठिकाणींही मुराद याच्या स्नेह्यांनीं पुनः त्याचे कान उवडले. त्यांनीं त्यास असें सांगितलें कीं, “ हजरत ! आम्ही पुनः आपल्याला विनंती करतो कीं, आपण आपल्या कपटी बंधूवर विश्वास ठेवूं नका. आज त्यानें आपला घात करण्याचा विचार केला आहे, अशी बातमी आम्हांस खातरीलायक आधारावरून कळली आहे. याकरितां निदान आज तरी आपण

औरंगजेबाकडे जाऊं नये. कांहीं तरी आजारीपणाचें मिष करून आपण आपलेच गोटांत रहावें. ” परंतु औरंगजेबानें आपल्या जादुमंत्रानें त्याला इतकें भारून टाकलें होतें कीं, तो आपलें देहमान अगदीं विसरून गेला होता. नंतर त्याच दिवशीं त्याला औरंगजेबाकडून मेजबानीचें बोलावणें आलें, व त्याच्या स्नेह्याच्या कानउघडणीकडे दुर्लक्ष करून त्या निमंत्रणाचा त्यानें स्वीकार केला. औरंगजेबानें पुढील सर्व बेत अगोदरच ठरवून ठेविले होते, व त्या कामावर त्यानें मीरखान नांवाच्या एका मनुष्याची योजना केली होती. पुढें मुराद औरंगजेबाकडे नेमलेल्या वेळीं आला. तेव्हां त्या महा-ठकानें त्याच्या आदरातिथ्याची व त्याच्यावरील प्रीतीची क-मालच करून सोडली ! मुराद यास पाहतांच औरंगजेबाचे डोळे आनंदाश्रूंनीं भरून आले. वाटेच्या श्रमानें मुराद याचे चेहऱ्यावर घर्भबिंदु आले होते, व थोडी धूळ वगैरे उडाली होती, तीं सर्व त्यानें आपल्या शेल्यानें पुसून काढिली; व अशा रीतीनें त्यानें हजरत मुरादसाहेब यास अगदीं गार करून सोडलें. मेजवानीचा बेतही मोठ्या धाटाचा केला होता. जेवण आटोपल्यावर औरंगजेबानें शिराज व काबूल येथील उंचीं मद्यें मुराद याजपुढें आणून ठेविलीं. नंतर तो मोठ्या आदबीनें उठून गंभीर मुद्रेनें मुराद यास उद्देशून म्हणाला, “ खाविंद ! माझ्या मनाचा कांहीं एक चमत्कारिक तऱ्हेचा कल झाल्यामुळें, व आपल्या मुसल-मानी धर्मानुशासनाप्रमाणें, मी दारूचा निषेध करतो हें आपणांस माहीत आहेच, याकरितां आपण मला येथून जाण्याची परवानगी द्यावी अशी विनंति आहे. मी आपल्या करमणुणीसाठीं मीरखान वगैरे माझे विश्वासू लोक आपल्या तैनातीस ठेविले आहेत. ” असें म्हणून तो

निघून गेला. मुराद यास मद्याची फार आवड होती, व त्या वेळीं तर त्याच्यापुढें फारच उंची मद्य ठेविलेली होती; मग काय विचारतां ? त्यानें त्या मद्यावर असा ताव दिला कीं, तो पितांपितांच बेशुद्ध होऊन पडला. मद्यानीं आपलें काम योग्य रीतीनें बजावले असें पाहून औरंगजेब मुराद याच्याजवळ आला, व गडबड होऊं नये म्हणून त्यानें प्रथमतः त्याच्या नोकर लोकांस बाहेर घालवून दिले. नंतर मीरखान यानें त्याची तरवार व जंबिया हीं शस्त्रे काढून घेतलीं. पुढें त्या औरंगजेबरूपी मानवी मायावी राक्षसानें त्या मूर्ख व हतभाग्य मुरादास लाथा मारमारून जागें केलें, व तो त्याला म्हणाला, “ हा मूर्खा, धिक्कार असो तुला ! तूं बादशाहाना ? मग तूं इतका मूर्ख असशील असें मला वाटलें नव्हतें. आतां जर तूं तरुतावर बसलास, तर लोक तुला व तुझ्याबरोबर मला काय बरें म्हणतील ? कोण आहेरे ? बांधा या दारूबाजाच्या मुसक्या व ठेवा याला त्या खोलींत कोंडून तेंथें त्याला पोटभर झोंप घेत पडूं द्या. त्या यमाच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडतांच त्याचे पांच सहा दूत बाहेर आले, व त्यांनीं मुराद याच्या मुसक्या बांधून त्याच्या हातापायांत वेड्या ठोकल्या, व त्याला एखाद्या गुराप्रमाणें ओढीत नेऊन एका खोलींत कोंडून टाकून तिला बाहेरून कुलूप लावून घेतलें. मुराद याच्याबरोबर जे नोकर लोक आले होते, त्यांस हें दगाबाजीचें कृत्य समजतांच त्यांनीं मोठा

१ काटू नामक फ्रच ग्रंथकार असें म्हणतो कीं, औरंगजेबानें आपला नातू व महंमद याचा पुत्र अक्षम याला एक हिरा देऊं करून मुराद याचा जंबिया व तरवार घेऊन येण्यास सांगितलें. अक्षम या वेळीं फक्त सहा वर्षांचा होता. त्यानें मुराद यास जागें न करतां त्याचीं शस्त्रे काढून घेऊन तीं औरंगजेबास आणून दिलीं.

गोंधळ उडवून दिला, व ते खोलीचा दरवाजा फोडण्याकरितां जाऊं लागले. इतक्यांत मुराद याचा तोफखान्यावरचा मुख्य सरदार अल्लाकूली हा तेथें आला, व त्यानें धाकदपटशा देऊन त्यांची हालचाल बंद केली. या सरदारास लांच देऊन औरंगजेवानें अगोदरच वश करून घेतलें होतें. परंतु मुराद याच्या घोडेस्वारांत मोठी चळवळ उडून गेली. तेव्हां औरंगजेवानें अशी युक्ति केली कीं, त्यानें आपले पुष्कळ लोक मुराद याचे फौजेत पाठवून दिले, व त्यांच्याकडून त्यांना असें सांगितलें कीं, “तुमच्या यजमानांच्या संबंधानें विशेष म्हणण्यासारखी अशी कांहींही गोष्ट झालेली नाही. आम्ही जवळच होतो. रात्रीं हजरत मुरादसाहेब बरेंच मद्य प्याले, व त्याच्या निशेत ते इतके बेहोष झाले कीं, ते वाटेल त्याच्यावर एकदम तोंड टाकूं लागले. फार काय सांगावें? आमचे यजमानही त्यांच्या तावडींतून सुटले नाहीत. शेवटीं शेवटीं ते इतकी दांडगाई करूं लागले कीं, त्यांना कोंडून ठेवण्याशिवाय दुसरी तोडच उरली नाही. तुम्हीं कांहीं काळजी करूं नका. ते शुद्धीवर आले म्हणजे सकाळीं आपले गोटांत परत येतील.” अशा रीतीनें त्यानें त्या लोकांची चळवळ बंद केली, व रात्रीच्या रात्रीत मुराद याच्या सैन्यांतील मुख्य मुख्य कामगारांस पुष्कळ लांच देऊन व त्यांच्या हाताखालील शिपायांसही पैसे भरून व त्यांचे पगार वाढवून त्यांचीं तोंडे बंद केलीं, व त्यांस वश करून घेतलें. फार काय सांगावें? दुसरे दिवशीं जेव्हां औरंगजेबाचे लोक मुराद यास एका झांकलेल्या अंबारीत घालून घेऊन जाऊं लागले, तेव्हां मुराद याच्या सैन्यांपैकीं एकाही मनुष्यानें तोंडांतून ब्र काढिला नाही. पुढें दिल्लीस आल्यावर औरंगजेबानें

त्या द्रुद्वैवी मुरादास यमुमा नदींत सेलिभगड नांवाच्या किल्ल्यांत कैदेत ठेविलें. (इ० स० १६५८). मुराद याच्या सैन्यांपैकीं फक्त शाहा अवास यानें मात्र औरंगजेबास वराच त्रास दिला, शेवटीं औरंगजेबानें त्यालाही कैद करून त्याच्या यजमानाच्या जोडीस नेऊन बसविलें.

अशा रीतीनें मुराद याची वाट लावून आमच्या ढोंगी फकिरानें आपली कफनी फेकून देऊन आपलें खरें स्वरूप प्रकट केलें, व दाराचा पाठलाग तसाच पुढें चालविला. दारा त्या वेळीं लाहोराकडे मोठ्या जलदीनें जात होता, व त्या शहराची तटबंदी करून तेथें राहण्याचा त्याचा बेत होता. परंतु त्याचा हाडवैरी औरंगजेब यानें त्याचा पाठलाग अशा नेटानें चालविला होता कीं, त्यानें लाहोराची तटबंदी करण्याचा दारास अवसरच मिळूं दिला नाहीं. तेव्हां निरुपाय होऊन तो लाहोर सोडून मुलतान येथें जाण्याकरितां निघाला. ह्या ठिकाणींही औरंगजेबानें त्याचा पिछा सोडला नाहीं. हें पाठलागाचें काम त्यानें मोठ्या नेटानें व दक्षतेनें चालविलें होतें. भर उन्हाळा असतांही त्याचें सैन्य अहोरात्र कूच करात होतें. आपल्या सैन्यास ज्यास्त स्फुरण यावें म्हणून औरंगजेबाचा हत्ती नेहमीं सैन्याचे पुढें तीन तीन कोस असे, व तो स्वतः सैन्यांतील साधारण शिपायाप्रमाणें शिळी भाकरी व मिळेल तसलें पाणी पिऊन उघड्या जमिनीवर निजत असे.

लाहोर सोडल्यावर दारानें काबुलाचा रस्ता धरला असता तर वरें झालें असतें. परंतु त्यानें तसें केलें नाहीं, या संबधानें मोठमोठ्या राजकार्यधुरंधर पुरुषांनीं त्याला मोठें दूषण दिलें आहे. त्याला काबुलास जाण्याविषयीं पुष्कळ लोकांनीं उपदेश

१ हा किल्ला शीरशाहाचा वंशज सेलीम यानें इ० स० १५४६ त बांधला. इल्लीं तो अगदीं पडून गेला आहे.

केला होता, परंतु त्याच्या उपदेशाप्रमाणें तो कां वागला नाहीं, हें मोठें गूढ आहे. त्या वेळीं महाबतखान नांवाचा सरदार काबूलचा सुभेदार असून तो मोठा शूर व शक्तिमान होता. त्याचें मन औरंगजेवाविषयीं शुद्ध नव्हतें. तसेंच अफगाण, इराणी व उसबेक या लोकांबरोबर लढाई करण्याकरितां त्या वेळीं त्याच्याजवळ दहा हजार फौज जय्यत तयार होती. दाराजवळ मुबलक पैसा होता, व महाबतखान यानें आपल्या सैन्यासह त्यास मोठ्या खुषीनें मदत केली असती. तसेंच, तो काबुलांत गेला असता म्हणजे इराण व उसबेक या राष्ट्रांच्या हद्दीवरच गेला होता असेंही म्हणण्यास हरकत नाहीं, व त्या राष्ट्रांतूनही त्याला बरीच मदत मिळण्याचा संभव होता. पठाण लोकांचा राजा शेरखान यानें दाराचा पणजा अकबर याचा बाप हुमायून यास त्याच्या राज्यांतून घालवून दिलें, त्या वेळीं इराणी लोकांच्या मदतीनें त्यानें आपलें राज्य पुनः कसें मिळविलें, या गोष्टीचें स्मरण त्या वेळीं दारास कसें झालें नाहीं, याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. परंतु हीच गोष्ट खरी कीं, पदोपदीं त्याचें दुर्दैव त्याच्या मार्गांत आडवें पडत होतें. त्यामुळें त्याला काबुलास जाण्याची बुद्धि झाली नाहीं. लाहोर सोडल्यावर तो मुलतान येथें जाण्याकरितां निघाला, परंतु तेथपर्यंत औरंगजेवानें त्याचा पिच्छा न सोडल्यामुळें तो सिंध

१ हा जवानपूरचा सुभेदार होता. त्यानें हुमायून याचा प्रथमतः इ० स० १५३९ त बहार प्रांतांत चातसा येथें पराभव केला, व नंतर सन १५४० त कनोज येथें दुसऱ्यानें त्याचा पराभव केला, व त्याला सिंधु नदांचे पार हाकून दिलें. तो शारशाहा असा किताब धारण करून इ० स० १५४१ त दिल्लीच्या गादीवर बसला व इ० स० १५४५ त मरण पावला. हुमायून यानें इराणी लोकांच्या मदतीनें इ० स० १५५५ त त्याच्या वंशजांचा पराभव करून आपली गादी पुनः मिळविली.

देशांत गेला, व ठंडावकर नांवाच्या किल्ल्याच्या आश्रयास जाऊन राहिला. दारा सिंध देशांत गेल्यावर औरंगजेबानें त्याचा पाठलाग सोडून दिला; कारण, तो काबुलास गेला तर तेथें विलक्षण घोंटाळा उत्पन्न होईल अशी जी त्यास भीति पडली होती, ती तो सिंध देशांत गेल्यामुळें नाहींशी झाली. नंतर त्यानें मीरबाबा नांवाच्या सरदाराच्या हाताखालीं सात आठ हजार फौज देऊन त्याला दारावर पाठवून दिलें, व आपण मोठमोठे मुक्काम करीत आग्र्यास परत आला. कारण, आपल्या पश्चात् कदाचित् जयसिंग, यशवंतसिंग वगैरे पराक्रमी रजपूत राजे बादशाहास मुक्त करितील कीं काय, किंवा सुलेमान श्रीनगरचे राजाचे मदतीनें, अथवा सुजा स्वतः आग्र्यावर स्वारी करील कीं काय, अशी त्यास मोठी भीति पडली होती. ह्या वेळीं एक लहानशी गोष्ट घडून आली तिच्या हकीगतीवरून, औरंगजेबानें शिरावर घेतलेलें जोखमेचें काम मोठ्या कावेबाजपणानें कसें शेवटास नेलें, याची बरीच कल्पना करितां येईल.

तो मुलतान येथून मोठ्या त्वरेनें लाहोरास परत येत असतां, वाटेंत जयसिंग राजा चार पांच हजार लोक बरोबर घेऊन आपणाकडे येत आहे असें त्यानें पाहिलें. त्या वेळीं तो नेहमींप्रमाणें आपल्या सैन्याच्या आघाडीसच होता. जयसिंगाची बादशाहावर फार भक्ति होती, ही गोष्ट औरंगजेबास माहीत होती, त्यामुळें तो आपणावर एकदम हल्ला करतो कीं काय अशी औरंगजेबास मोठी

१ हा किल्ला मोठा बळकट असून तो सिंधु नदीचे पात्रांत सकर व रोरी या शहरांचे मध्ये ठंडावकर नांवाच्या एका वेढावर बांधलेला आहे.

भीति पडली. त्याला असें वाटलें कीं, अशा अना-
यासें प्राप्त झालेल्या प्रसंगी आपल्या थोर व पूज्य वृद्ध
बादशाहास कारागृहांतून सोडविण्याचें यश आपण ध्यावें,
व ज्या निर्दय व दुष्ट पुत्रानें त्या थोर बादशाहाला वि-
नाकारण कारागृहांत कोंडून ठेवून त्याचा नाहक छळ
मांडिला आहे, त्याला चांगली खरमरीत शिक्षा करावी,
असें जयसिंगासारख्या शूर रजपुतास वाटणें साहाजिक
आहे. जयसिंगाचा त्या वेळीं तोच बेत होता असें
पुष्कळांचें म्हणणें आहे. परंतु औरंगजेबानें त्या प्रसंगी
जें विलक्षण प्रसंगावधान व जो दृढनिश्चय दाखविला, त्या-
मुळेच त्याच्यावरचा तो प्रसंग टळला. जयसिंग आपल्या
फौजेसह आपणाकडे येत आहे असें पाहून काडीभरही न
डगमगतां तो त्याच्याकडे गेला, व मोठ्या आनंदप्रदर्शित
मुद्रें दुरूनच “सलामत राजाजी ! सलामत बाबाजी !”
असें म्हणून त्यानें त्यास सलाम केला. नंतर जवळ येतांच,
“आज आपल्या आकस्मिक दर्शनानें मला जो आनंद झाला
आहे, तो शब्दांनींही व्यक्त करून दाखवितां येत नाही. आ-
पल्या भेटीची मला फार उत्कंठा लागली होती. ह्या अनिष्ट-
कारक लढाईचा आतां शेवट झाला. दाराचा पूर्ण पराभव
होऊन तो देशोधडीस लागला. मीं मीर बाबा यास त्याचा पा-
ठलाग करण्याकरितां पाठवून दिलें आहे, तो लौकरच त्याला
पकडून आणील.” असें म्हणून त्यानें आपल्या गळ्यांतील मो-
त्यांचा हार काढून तो मोठ्या नम्रतेनें व विनयानें जयसिंगा-
च्या गळ्यांत घातला. नंतर तो त्याला पुनः म्हणाला,
“माझे सैन्य वाटेच्या श्रमानें फार थकलें आहे, तेव्हां मी आ-
णास विनंती करतो कीं, आपण ताबडतोब लाहोरास जावें;
कारण त्या ठिकाणीं वखेडा होण्याचा बराच संभव आहे. मीं

आपणांस लाहोरचा सुभेदार नेमिलें आहे, व आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें बंदोबस्त करण्याचा मीं आपणांस पूर्ण अधिकार दिला आहे; मीं लौकरच तेथें येईन. आपण सुलेमान यास घालवून देण्यासाठीं जी युक्ति योजिली ती फारच उत्कृष्ट होती, व त्या कामगिरीबद्दल मीं आपला फार आभारी आहे. दिलावरखान हल्लीं कोणीकडे आहे? त्याला काय शिक्षा करावयाची तें मला ठाऊक आहे. असो. आपण आतां विलंब न करतां लाहोरास जावें. सलामत ! ” औरंगजेबाच्या ह्या प्रसंगावधानाचा परिणाम असा झाला कीं, जयसिंग कांहींएक हालचाल न करितां त्याच्या हुकमाप्रमाणें एकदम लाहोरास निघून गेला.

दारा ठहाबकर येथे येऊन पोहोचल्यावर त्यानें एका हुषार, शूर व दृढनिश्चयी अशा खोजास त्या किल्ल्याचा सुभेदार नेमिलें, किल्ल्याचे संरक्षणार्थ पठाण व सय्यद लोकांची शिबंदी ठेविली, व तोफखान्यावर पुष्कळ पोर्तुगीज, इंग्लिश, फ्रेंच, व जर्मन लोक नेमिले. त्यानें वरील युरोपियन लोकांस “आपण बादशाहा झालों म्हणजे तुम्हांस मीं उमराव करीन ” अशीं वचनें दिलीं होतीं. नंतर त्यानें आपला सर्व खजिना त्या किल्ल्यांत ठेविला, व बरोबर दोन तीन हजार लोक घेऊन, तो कच्छच्या राज्यांतून खालीं उतरून एकदम गुजराथेंत शिरला, व अमदाबाद शहराच्या दरवाज्याशीं येऊन थडकला. त्या वेळीं तेथें औरंगजेबाचा सासरा शहानवाझखान हा सुभेदारीचें काम पहात होता. अमदाबाद येथील शिबंदी मोठी

१ दिलावरखान यानें औरंगजेबाचा काय अपराध केला होता तें कळत नाहीं. कदाचित् त्यानें आपले स्वार पाठवून सुलेमान यास मार्गांत लुटण्याचें जें नियम कृत्य केलें होतें, त्याची बातमी औरंगजेबास कळून त्याची दिलावरखानावर इतराजी झाली असावी.

लढाऊ होती, व तिने दारास बरेच दिवस दाद दिली नसती. परंतु त्या सुभेदाराचें धैर्य खचल्यामुळे म्हणा, किंवा दुसऱ्या कांहीं अंतस्थ कारणानें म्हणा, त्यानें शहराचे दरवाजे खुले करून ते दाराचे ताब्यांत दिंढे.

दारानें अमदाबाद शहर सर केलें, ही बातमी औरंगजेबास समजली तेव्हां त्याला मोठा अचंबा वाटला, व तो अतिशय गोंधळून गेला. एकदा त्यास असें वाटे कीं, दारा यास अमदाबादेसारख्या बळकट ठिकाणांतून घालवून देण्याकरितां आपण स्वतःच जावें. परंतु त्याच क्षणीं त्यास असेही वाटे कीं, बादशाहास आग्रयाच्या किल्ल्यांत कैदेत ठेवून आपण इतक्या लांबीच्या पल्ल्यावर गेलों, तर आपल्या मार्गे येथें कांहीं तरी घोंटाळा होऊन आपणावर निराळेंच कांहीं तरी संकट येणार नाहीं म्हणून कशावरून ? शिवाय, अमदाबादेस जाणें म्हणजे जयासिंग, यशवंतसिंग आदिकरून बलाढ्य रजपूत राजांच्या मुलखांतून गेळें पाहिजे, व त्या राजांचा विशेष ओढा बादशाहाकडे असल्यामुळे कदाचित् ते आपणावर उलटून पडणार नाहींत म्हणून कशावरून ? शिवाय, त्यास असेही कळलें होतें कीं, सुजा जंगी फौज घेऊन मोठ्या जलदीनें आग्रयावर चाल करून येत आहे, व सुलेमान यानें श्रीनगरच्या राजाच्या मदतीनें लढाईची जय्यत तयारी चालविळी आहे. या एकंदर कारणांमुळे औरंगजेबाची चित्तवृत्ति अगदीं व्यग्र होऊन गेली, व तो मोठ्या पेंचांत पडल्यासारखा झाला. शेवटीं दाराच्या

१ शहानवाझखान ज्याप्रमाणें औरंगजेबाचा सासरा होता, त्याचप्रमाणें मुरादाचाही तो सासरा होता. दारा अमदाबादेस आला त्या वेळीं मुराद याची बायको अमदाबादेस होती, व तिच्या सांगण्यावरून त्यानें अमदाबाद शहर दाराचे स्वाधीन केलें, असें कितीएक ग्रंथकारांचें मत आहे.

अगोदर सुजाचा बंदोबस्त करणें ज्यास्त जरूरीचें आहे, असें त्यास वाटल्यावरून त्यानें दारावर जाण्याचा बेत राहित केला, व सुजा अलाहाबाद येथें गंगा नदी उतरून अलीकडे आला होता, त्याच्यावर स्वारी करण्याची त्यानें तयारी केली.

सुजा खर्जवा येथें येऊन पोहोचल्यावर तेथें एक फार मोठा तळाव आहे असें पाहून त्यानें तेथेंच आपल्या सैन्याचा तळ दिला, व त्या गांवाला बळकट तटबंदी करून तो औरंगजेबाची वाट पहात बसला. औरंगजेब तेथें आल्यावर त्यानें चार मैलांचे अंतरावर एका नदीचे कांठी आपल्या सैन्याचा तळ दिला. दोन्ही सैन्यांच्या मध्यंतरी मैदान असून तें लढाईच्या योग्य होतें. या लढाईचा सोक्षमोक्ष एकदम करून टाकावा अशी औरंगजेबास मोठी घाई झाल्यामुळे त्यानें दुसऱ्या दिवशींच लढाई सुरू केली. मीर जुमला यास औरंगजेबानें आपले कांहीं हेतु साध्य करून घेण्याकरितां दौलताबादेच्या किल्ल्यांत कैद्यादाखल ठेविलें होतें, तो त्याच दिवशीं सकाळीं आपल्या फौजेसह औरंगजेबास येऊन मिळाला. दारा आग्रा येथून पळून गेल्यामुळे मीर जुमला याच्या मुलामाणसांची त्याच्या कैदेतून आपोआप मुक्तता झाली होती, व औरंगजेब विजयी झाल्यामुळे त्यालाही आतां कैद्यादाखल राहण्याचें कारण उरलें नव्हतें. ही लढाई मोठी घनघोर झाली, व दोन्ही फौजा अतिशय निकरानें लढल्या. ज्या ज्या वेळीं औरंगजेब सुजावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न करी, त्या त्या वेळीं सुजा त्याच्या सैन्याची कत्तल करून त्यास मार्गें हटवीत असे. तो मैदानांत लढाईस न येतां आपल्या जाग्या-

१ हें गांव गंगा व यमुना या नद्यांचे मध्ये अलाहाबाद प्रांतांत फत्तेपूरच्या पश्चिमेस ३० मैलांवर आहे. येथें औरंगजेब व सुजा यांचेमध्ये तारीख ५ जानेवारी इ० स० १६५९ रोजी लढाई झाली.

वरूनच लढत होता. त्याचे मनांत असें होतें कीं, कडकडीत ऊन पडलें म्हणजे औरंगजेबाचें सैन्य परत फिरेल, व त्या वेळीं आपण त्याच्या पिछाडीवर हल्ला केला तर आपला मोठा फायदा होईल. परंतु हा त्याचा कावा औरंगजेबाचे अगोदरच लक्ष्यांत येऊन चुकला होता. इतक्यांत त्याला अशी बातमी समजली कीं, यशवंतसिंग यानें आपल्याशीं स्नेहभावानें वागण्याचें कबूल केलें होतें, तरी त्यानें आपलें वचन मोडून आपल्या पिछाडीवर एकाएकीं हल्ला करून आपल्या सैन्याची अगदीं दाणादाण करून टाकिली, व तो आतां आपलें सामानसुमान व खजिना लुटीत आहे. ही गोष्ट ऐकून त्याला फारच भीति बसली. इतक्यांत ती बातमी त्याच्या सैन्यांत पसरली व त्याचे लोक घाबरून जाऊन सर्व सैन्यांत मोठा गोंधळ उडून गेला. परंतु अशा या आणिव्राणीच्या वेळीं त्या धैर्यसागरानें आपलें प्रसंगावधान सोडलें नाहीं. आपण या वेळीं परत फिरलों तर आपला खातरीनें पराभव होईल असें त्यास माहीत होतें. तेव्हां परत न फिरतां, पूर्वीं दाराबरोबर लढाई झाली त्या वेळीं मोठ्या दृढनिश्चयानें पुढें गोष्टी कोणत्या थराला येतात याची वाट पहात जसा तो सामूगडाच्या रणांगणांत एके ठिकाणीं उभा होता, तसाच या वेळींही तो रणांगणांत उभा राहिला. परंतु त्याच्या सैन्यांत अधिकाधिक घोंटाळा माजत चालला. सुजा यानें औरंगजेबाच्या सैन्याची अशी स्थिति पाहून त्याच्यावर एकदम मोठ्या जोराचा हल्ला केला. त्यामुळे त्या सैन्याची दाणादाण होऊन तें सैरावैरा पळत सुटलें. औरंगजेबाचा महात बाण लागून खालीं पडला, त्याचा हत्ती बेफाम होऊन पळूं लागला, व तो आपल्या हत्तीवरून खालीं उतरण्याच्या अगदीं बेतांत होता; परंतु मीर जुमला हा त्याचे जबळच होता, तो त्याला मोठ्यानें ओरडून

म्हणाला, “ हजरत ! आतां दक्षिण फार लांब राहिली हें ध्यानांत आहेंना ? खालीं उतराल तर पराभव पावाल. ” ह्या वेळीं औरंगजेबाचीं पुरीं शंभर वर्षे भरलीं होतीं. सुजा येऊन आपणास कैद करतो कीं काय, अशी त्यास प्रतिक्षणीं भीति वाटत होती. परंतु त्याच्या नशिवाची सद्दी अशी कांहीं बलवत्तर होती कीं, ज्या कारणामुळें पूर्वीं दाराचा पराभव झाला होता, त्याच कारणामुळें या वेळीं सुजाचाही पराभव झाला, व औरंगजेबास जय मिळून सुजा यास प्राणत्राणार्थ समरभूमि सोडून पळून जावें लागलें. ह्या वेळीं हत्तीवरून खालीं उतरून औरंगजेबाच्या सैन्याचा एकदम पाठलाग सुरू करा, अशी ज्या मनुष्यानें सुजास मसळत दिली, त्याचें नांव अलि-वर्दीखान असें होतें. तो सुजाचे फौजेतील एक मोठा सरदार होता. त्यानें, पूर्वीं कळीकुलाखान यानें धांवत येऊन दारास सांगितलें होतें, त्याचप्रमाणें येऊन हात जोडून मोठ्या कळवळ्यानें सुजा यास लांबूनच मोठ्यानें ओरडून सांगितलें कीं, “ खाविंद ! या हत्तीवर उंच बसून आपला अमोलिक देह विनाकारण धोक्यांत कां बरें घालितां ? शत्रूच्या सैन्यांत गोंधळ उडून गेला आहे हें आपणांस दिसतच आहे. अशा वेळीं त्याचा पाठलाग करून त्याचा आपण पुरा नाश करीत नाहीं, ही आपणांकडून मोठी चूक होत आहे असें आपणांस वाटत नाहीं काय ? खालीं उतरून घोड्यावर स्वार व्हा, व शत्रूचा पराभव करून हिंदुस्तानची बादशाही मिळवा. ”

१ हा पाटणचा सुभेदार होता. सुजाचा पराभव झाल्यावर तो त्याचे बरोबर बंगाल्यांत परत गेला. पुढें इ० स० १६५९ च्या जुलै महिन्यांत सुजानें त्यास ठार मारिलें. त्यानें हत्तीवरून खालीं उतरण्याची सुजा यास जी मसळत दिली, ती कृत्रिम भावानें दिली किंवा सरळ भावानें दिली, याबद्दल खातरीलायक कांहीं एक सांगतां येत नाहीं.

अलिबर्दीखानाच्या उपदेशाप्रमाणें सुजा खालीं उतरला व घोड्यावर बसला, परंतु हत्तीवरील त्याचा हौदारिकामा पाहतांच तो लढाईत पडला, असें त्याच्या सैन्यास वाटून ते लोक घाबरून गेले, व त्यांनीं रणांगणांतून पळ काढिला. त्यांनीं परत फिरावें म्हणून सुजानें पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु तो सर्व व्यर्थ गेला. शेवटीं निरुपाय होऊन आपला जीव वांचविण्याकरितां त्यालाही समरांगणांतून पळून जावें लागलें.

यशवंतसिंगास ही बातमी कळली, तेव्हां त्याला जेवढी लूट मिळाली होती तेवढी घेऊन तो आपल्या राज्यांत जाण्याचे हेतूनें आग्रा येथें निघून आला. तो येण्याचे अगोदर आग्रा येथें अशी बातमी पसरली होती कीं, सुजाबरोबरच्या लढाईत औरंगजेबाचा पराभव होऊन त्याला व मीर जुमला याला सुजानें कैद केलें, व तो आपल्या विजयी सैन्यासह आग्र्यावर चाल करून येत आहे. आग्र्याचा सुभेदार शाहिस्तेखान याला, यशवंतसिंग दगा करून सुजास फितूर झाला आहे, ही बातमी अगोदरच समजली होती. पुढें यशवंतसिंग आग्रा येथें येऊन थडकला, ही बातमी त्याला कळतांच निराश होऊन आत्महत्या करून घेण्याचे हेतूनें त्यानें हातांत विषाचा पेल घेतला, व आतां तो तें पिणार, इतक्यांत ती बातमी त्याच्या जनानखान्यांत जाऊन पोहोचली. तेव्हां त्याच्या सर्व स्त्रिया त्याच्यावर येऊन पडल्या, व त्यांनीं त्याच्या हातांतील पेल फोडून टाकला. दोन दिवसपर्यंत आग्रा येथें मोठा गोंधळ उडून गेला होता. या वेळीं लोकांस खरी बातमी न कळल्यामुळे, यशवंतसिंगानें प्रयत्न केला असता तर त्यानें बादशाहास बंधमुक्त केलें असतें. परंतु त्याला खरी स्थिति माहीत असल्यामुळे तो त्या भानगडींत न पडतां आपल्या पूर्वीच्या संकल्पाप्रमाणें आपले राज्यांत निघून गेला.

यशवंतसिंग आग्रचास गेला ही गोष्ट औरंगजेबास समजली. तेव्हां आतां आग्रा येथें खातरीनें बंड होईल अशी त्यास मोठी भीति पडली. त्यामुळे सुजाचा पाठलाग टाकून देऊन तो एकदम आग्रा येथें निघून आला. सुजा याजपाशीं अद्यापि बरीच फौज शिल्लक असून, गंगा नदीच्या दोन्ही तीरांवर जे रजपूत संस्थानिक होते, ते पैशाच्या लालचीनें त्याला भडाभड येऊन मिळत होते, व त्यामुळे दिवसेंदिवस त्याची फौज ज्यास्त वळावत चालली होती. त्यानें आपलें ठाणें गंगेच्या कांठीं बंगाल प्रांताचें नाकें जें अलाहाबाद शहर तेथें दिलें होतें. अशा बिकट प्रसंगीं औरंगजेबाच्या असें ध्यानांत आलें कीं, या प्रसंगीं ज्यांचा आपणास खरा उपयोग करून घेतां येईल अशीं आपणापाशीं दोन मनुष्ये आहेत. एक आपला ज्येष्ठ पुत्र सुलतान महंमद व दुसरा मीर जुमला. औरंगजेब म्हणजे आपल्या सांवलीचीही शंका घेणारा मनुष्य होता. आग्राचा किल्ला घेतल्यापासून सुलतान महंमद फार चढून गेला होता. ही गोष्ट त्याच्या नजरेस आली होती, व मीर जुमला याचे संबंधानें—त्याची विशाल बुद्धि, त्याचें धैर्य, त्याचें शौर्य इत्यादि त्याच्या नैसर्गिक गुणांबद्दल औरंगजेब त्याला फार मान देत होता. परंतु या त्याच्या लोकोत्तर गुणांमुळेच औरंगजेबाचे मनांत त्याचेविषयीं भीति व अविश्वास हीं उत्पन्न झालीं होतीं. तसेंच मीर जुमला याचे-जवळ कुबेराची संपत्ति असून शिवाय तो एक अद्वितीय राजकारणी पुरुष आहे, व राज्यांतील प्रत्येक महत्त्वाचें काम त्याच्या सल्ल्यानें होत असतें, अशी त्याची सर्व हिंदुस्थानभर प्रसिद्धि झाली होती. तेव्हां अशा थोर पुरुषाच्या आशाही थोरच असल्या पाहिजेत, अशी औरंगजेबाचे मनांत शंका उत्पन्न झाली होती. त्यामुळे ते दोवे कदाचित् आपणाविरुद्ध

कारस्थानें उपस्थित करितील कीं काय, असें औरंगजेबास वाटूं लागलें. आपण त्या दोघांची सुजावर रवानगी केली म्हणजे त्यांना गडबड करावयास फुरसत सांपडणार नाही, असा विचार करून औरंगजेबानें त्यांचे हाताखाली मोठी फौज देऊन त्यांना सुजावर पाठवून दिलें. त्यानें मीर जुमला यास असें सांगितलें कीं, “ मी आपणांस व आपल्या मागे आपल्या पुत्रास बंगाल्याची कायमची सुभेदारी देण्याचा विचार केला आहे. आजपर्यंत आपण माझ्यावर जे उपकार केले आहेत, ते एवढ्या लहानशा देणगीनें फिटतील असें नाही; सुजाचा पराभव झाल्यावर मी आपणांस माझ्या राज्यांतील अमीर-उल्-उमराव (उमरावांचा राजा) हा पहिला किताब देण्याचा निश्चय केला आहे. ” व सुलतान महंमद यास इतकेंच सांगितलें कीं, “ मुला ! तूं माझा वडील मुलगा आहेस ही गोष्ट ध्यानांत ठेव. तूं ज्या कामगिरीवर जात आहेस, ती खरोखर तुझ्याच भावी हिताची आहे, ही गोष्ट तुझ्या ध्यानांत आलीच असेल. आजपर्यंत तूं मोठमोठे पराक्रम केलेस हें खरें; परंतु या प्रसंगीं तुझ्या हातून जर सुजाचा पराभव झाला नाही, व जर तूं त्याला कैद करून आणिलें नाहीस, तर मागे तूं कांहींच केलें नाहीस असें मी समजेन. आपल्या सर्व शत्रूंत सुजाच काय तो जबरदस्त आहे. ” नंतर औरंगजेबानें त्या दोघांस शिरपात्र, हत्ती, घोडे वगैरे नजर देऊन त्यांची रवानगी केली. परंतु जातांना त्यानें सुलतान महंमद याची स्त्री (गोंवळ-कोंड्याच्या राजाची मुलगी) व मीर जुमला याचा पुत्र महंमद अमीरखान या दोघांस त्यांचे बरोबर न पाठवितां त्यांना आग्रा येथें ठेवून घेतलें. सुलतान महंमद याच्या स्त्रीस अशा कारणा-कारितां ठेवून घेतलें कीं, ती फार सुस्वरूप असल्यामुळें तो तिच्या नादीं लागून मोहिमेचें काम बरोबर रीतीनें चालविणार

नाहीं, व मीर जुमला याचा पुत्र महंमद अमीरखान यास अशा कारणाकरितां ठेवून घेतलें कीं, मीर जुमला याची त्याच्यावर अतिशय प्रीति असल्यामुळें त्याच्या विद्येकडे वगैरे त्याचें लक्ष लागून लढाईचे कामांत त्याचे हातून कदाचित् कसूर होईल. परंतु वस्तुतः पहातां त्यानें त्या दोघांस मीर जुमला व महंमद यांनीं आपल्याशीं कपट करूं नये म्हणून दरबारीं ओलीदाखल ठेविलें होतें.

सुजानें पूर्वीं दक्षिणबंगाल प्रांतांतील राजांवर मोठा जुद्धम केल्यामुळें, ते आतां आपणावर उलटून पडतील कीं काय अशी त्यास मोठी भीति उत्पन्न झाली होती. त्यामुळें, जेव्हां मीर जुमला व महंमद आपणावर चाल करून येत आहेत अशी बातमी त्याला कळळी, तेव्हां तो बंगाल्यांत न जातां प्रथमतः बनारस, नंतर पाटणा व नंतर मोंगीर येथें गेला. त्याला असें वाटलें कीं, मीर जुमला अलाहाबादेच्या खालीं वर कोठें तरी गंगा नदी उतरून आपल्या अगोदर मोंगीर येथें जाईल, व तिकडून बंगाल्यांत जाण्याचा आपला मार्ग बंद करील. मोंगीर शहर गंगा नदीचे कांठीं असून त्याच्या एका बाजूस उंच व बिकट डोंगर आहेत, व दुसऱ्या बाजूस अटव्य अरण्य आहे. ह्या शहराला बंगाल प्रांताचें नाकें असें ह्मणत असत. तेथें आल्यावर सुजानें त्या शहरास मोठा बळकट तट बांधला, व गंगानदीपासून तों तहत डोंगराच्या रांगेपर्यंत एक खोल खंदक खणला, व अशा रीतीनें आपला पक्का बंदोबस्त करून तो मीर जुमला व महंमद यांची वाट पहात बसला. परंतु मीर जुमला यानें त्याला पक्केंच फसाविलें ! सुजाला आपला संशय येऊं नये म्हणून त्यानें आपले कांहीं लोक गंगेच्या कांठीं त्याच्या दृष्टीस पडतील अशा बेतानें ठेविलें, व बाकीचे लोक बरोबर घेऊन तो गंगेच्या उत्तर तीरावरील डोंगराळ

प्रदेशांत जे राजे होते त्यांना वश करून घेऊन त्यांच्या मुलखांतून राजमहालाकडे चाल करून येऊं लागला. सुजा यास ती बातमी समजली तेव्हां त्याची पांचांवर धारण बसली. कारण, सुजाचा बंगाल्यांत जाण्याचा मार्ग बंद करावा, एवढ्याच हेतूने मीर जुमला त्याचे पिछाडीकडून येत होता. शेवटीं निरुपाय होऊन सुजा मोंगीर सोडून आपल्या सैन्यासह राजमहाल येथे जाण्याकरितां निघाला, व मोठ्या कष्टाने मीर जुमला येण्याचे पूर्वीं तेथे जाऊन पोहोंचला; व तेथे तटबंदी करून पुनः मीर जुमला याची वाट पहात बसला. पुढें मीर जुमला यास ती बातमी समजली, तेव्हां, आपल्याबरोबर जेवढी फौज आहे तिच्या मदतीनें राजमहाल येथून सुजास घालवून देणे आपणास जड जाईल. असें त्यास वाटल्यावरून तो डावे वाजूस गंगा नदीकडे वळला, व मोठ्या त्रिकट वाटांनीं गंगेवर येऊन पोहोंचला. नंतर त्या ठिकाणीं आपले घोडेस्वार व तोफखाना अलीकडे घेऊन सुजाशीं लढाई देण्याचे विचाराने तो महंमदास राजमहालाजवळ येऊन पोहोंचला.

मध्यंतरीं सुळतान महंमद व मीर जुमला यांच्यामध्ये तंटा उपस्थित झाला. सर्व सैन्यावर आपला अबाधित हुकूम चालावा असें महंमदास वाटून तो मीर जुमला याच्याशीं द्वेषभावाने वागूं लागला. औरंगजेबास ही बातमी समजली तेव्हां त्याला महंमदाचा मोठा राग आला. पुढें तें वर्तमान महंमद यास समजलें तेव्हां औरंगजेब मीर जुमला यास आपणास कैद करावें म्हणून कदाचित् हुकूम पाठवील, अशी त्यास भीति उत्पन्न होऊन तो कांहीं थोडे लोक बरोबर घेऊन मीर जुमला यास सोडून सुजास जाऊन मिळाला. परंतु आपणास फसवून कैद करण्याचे हेतूनें औरंगजेब व मीर जुमला यांनीं कावेबाजीनें त्यास मुद्दाम आपल्याकडे पाठविलें असावें

असें सुजा यास वाटल्यावरून त्यानें त्याच्या बोलण्यावर व शपथांवर मुळींच विश्वास ठेविला नाहीं. त्यानें त्यास विशेष अधिकाराचें असें कांहीं एक काम सांगितलें नाहीं, व त्याच्या कृत्यांवर तो बरकाईनें नजर ठेवूं लागला. शेवटीं महंमद यास या त्रिशंकुसारख्या स्थितीचा कंटाळा येऊन तो थोडकेच महिन्यांनीं सुजास सोडून पुनः मीर जुमला यांजकडे परत आला. मीर जुमला यानें योग्य रीतीनें त्याचें स्वागत केलें, व “ तुझ्या चुकीबद्दल तुझ्या पित्यानें तुला एकवार क्षमा करावी म्हणून मी तुझ्याविषयीं रदबदली करीन ” असें त्यास वचन दिलें.

सुजाचा घात करण्याकरितां औरंगजेबाच्या सांगण्यावरून महंमद यानें हें कृत्य केलें होतें असें कांहींचें मत आहे. तें कसेंही असो, परंतु ह्या कृत्याचा औरंगजेबास चांगला उपयोग करून घेतां आला. त्याला आपल्या डोईजड पुत्राचा अर्थात् महंमदाचा, कांहीं तरी सबळ कारणावरून बंदोबस्त करावयाचा होता; तेव्हां ह्या कृत्यामुळें त्याचें काम त्रिनतोड झालें: महंमद राजमहाल येथें पुनः परत आला ही बातमी औरंगजेबास कळतांच, आपणास त्याचा अतिशय राग आला आहे असा बहाणा करून त्यानें एकदम दिल्लीस निघून यावें म्हणून त्यानें त्याला सक्तीचा हुकूम पाठवून दिला. तो विचारा दुर्दैवी राजपुत्र तो हुकूम पाहतांच गर्भगळीत होऊन गेला. पुढें पित्याचे आज्ञेप्रमाणें तो दिल्लीस येण्याचे हेतूनें गंगा नदी उतरून अलीकडे येतो आहे तोंच त्याला औरंगजेबानें पाठविलेले कांहीं स्वार भेटले. त्यांनीं त्या हतभाग्यास तेथल्या तेथें कैद करून अंबारींत घातलें व ग्वालोरच्या किल्ल्याचा रस्ता सुधारला. तेथें तो शूर राजपुत्र इ०स० १६७६ च्या डिसेंबर महिन्याच्या २५व्या तारखेस कैदेत असतां मरण पावला ! असे कृतघ्न बाप जगामध्ये कितीसे मिळतील बरें ?

महंमदाची अशा रीतीने वाट लाविल्यावर, एके दिवशीं औरंगजेबाजवळ त्याचा दुसरा पुत्र सुलतान माजूम हा बसला असतां, त्यानें बेपरवाईनें वागूं नये म्हणून तो त्याला उद्देशून बोलला, “ शहाजादे ! राज्यकारभार चालविण्याची कला फार बिकट व नाजूक आहे बरें ! ती इतकी नाजूक आहे कीं, राज्यकर्त्यानें प्रत्यक्ष आपल्या सांवलीसही भ्यालें पाहिजे. एवढ्याकरितां तुमच्या ज्येष्ठ बंधूच्या उदाहरणावरून तुम्ही वेळींच सावध व्हा. नाही तर तुम्हांसही त्यांच्याप्रमाणेंच कारागृहवास भोगावा लागेल ! तुमचे आजोबा शहाजहान बादशाहा यांनीं त्यांचे वडील जहांगीर बादशाहा यांची जशी स्थिति केली, किंवा तुमच्या आजोबांची तुमच्या वडिलांनीं जशी स्थिति केली, तशीच तुमच्या वडिलांची स्थिति करण्याचे विचार तुमच्या मनांत घोळत असतील तर तो निवळ भ्रम आहे बरें. हा औरंगजेव आहे, व तो आपल्या मस्तकावरील राजछत्र कधीही खाली पडूं देणार नाही, ही गोष्ट चांगली लक्षांत ठेवा. ”

औरंगजेव या वेळीं आग्रयाजवळ होता. त्यानें मुराद यास सेलीमगड येथून काढून ग्वालोरच्या किल्ल्यावर पाठवून दिलें. नंतर तो दिल्लीस गेला, व त्या ठिकाणीं बादशाहा या दर्जानें राज्याचा सर्व कारभार पाहूं लागला. त्याच्या मनांत दारा यास गुजराथेंतून घालवून घावयाचें फार होतें; परंतु पूर्वी सांगितलेल्या कारणामुळें त्याला ती गोष्ट त्या वेळीं करतां आली नाही. परंतु त्याचें नशीब असें जोरावर होतें कीं, थोडक्याच दिवसांत तो त्या संकटांतून मुक्त झाला.

१ शहाजहान यानें इ० स० १६२७ त महाबतखान याच्या मदतीनें आपला पिता जहांगीर बादशाहा याच्या विरुद्ध बंड केलें होतें, व बादशाहा तें बंड चालू असतांच इ० स० १६२८ त मरण पावला.

यशवंतसिंग खजवा येथें मोठी लूट मिळवून आपल्या राज्यांत परत आल्यावर त्यानें आपल्या पदरीं फार मोठी फौज ठेविली. त्यानें दारा यास असें वचन दिलें होतें कीं, “आपण आग्र्यावर स्वारी करण्याकरितां अमदाबाद शहर सोडून निवाळां म्हणजे मी वाटेंत आपणांस येऊन मिळतो.” दारानेंही आपल्या पदरीं वरीच फौज ठेविली होती, व यशवंतसिंगासारखा वलिष्ठ राजा आपणास येऊन मिळाला म्हणजे दुसरेही पुष्कळ लोक आपणास येऊन मिळतील असें त्यास वाटत होतें. नंतर यशवंतसिंगाचे भरंवशावर तो अमदाबाद सोडून अजमीर येथें आला. परंतु यशवंतसिंग आपल्या वचनाप्रमाणें त्याला येऊन मिळाला नाहीं. कारण मध्यंतरीं जयसिंगानें त्याला असें पत्र पाठविलें कीं, “राजाजी ! हल्लीं औरंगजेबाचे ग्रह फार उच्चीचे आले आहेत. आजपर्यंतच्या एकंदर गोष्टींवरून ही गोष्ट सिद्ध झालीच आहे. याकरितां आपण दाराचा दुर्बल पक्ष सोडून औरंगजेबास येऊन मिळावें, व ह्यांतच आपलें व आम्हां इतर रजपुतांचें कल्याण आहे. तुम्हीं आपणाकडून कितीही प्रयत्न केला, तरी त्या अभागी दारास यश येणार नाहीं. याउपर तुम्ही दारासच चिकटून राहिलां तर त्यापासून इतकेंच होईल कीं, फक्त दाराचच नाश न होतां त्याच्यावरोवर तुमचा व तुमच्या कुटुंबाचाही नाश होईल. औरंगजेबास क्षमा हा शब्द ठाऊक नाहीं हें तुम्ही जाणतच आहां. माझा दर्जा आपल्या तोडीचाच आहे, याकरितां आपल्या शूर रजपूत जातीचा विनाकारण रक्तपात कराल तर माझी तुम्हांस शपथ आहे. दुसरे कांहीं राजे तुम्हास येऊन मिळतील असें तुम्हास कदाचित् वाटत असेल, तर तो निवळ भ्रम आहे. कारण, एखाद्या राजाचा तसा वेत असलाच तर तो हाणून पाडण्याची माझ्याजवळ साधनें आहेत. ज्या कृत्यावर आपल्या हिंदुसमाजाचें

बरेवाईट पुष्कळ रीतीनें अवलंबून आहे, व ज्या कृत्यामुळे पुढें सर्व हिंदुस्थानभर सारखा वणवा लागून त्यांत लाखोशें हिंदूंच्या प्राणांच्या आहुती पडणार, तें कृत्य बंद करण्याचा मला प्रयत्न केलाच पाहिजे. याकरितां तुम्ही दाराचा पक्ष सोडून द्या. त्याला काय पाहिजे तें करूं द्या. तुम्ही औरंगजेबास येऊन मिळाला तर तो मागील सर्व गोष्टी विसरून जाऊन, खजवा येथें तुम्हीं जी दूट मिळविली आहे, ती तुम्हांजवळ परत मागणार नाही; इतकेंच नव्हे, तर तुम्हांस गुजराथेचा सुभेदार नेमण्याचा त्याचा विचार आहे. तुमच्या राज्याला लागून असणाऱ्या या सुपीक प्रांताचा अधिकार तुम्हांस प्राप्त झाला तर त्याच्या योगानें तुमचा केवढा फायदा होईल हें मी सांगितलें पाहिजे असें नाही. औरंगजेब ज्या गोष्टी करील म्हणून मी वर लिहिलें आहे, त्यांवर मी जामीन आहे. ” ह्या पत्राचा असा परिणाम झाला कीं, यशवंतसिंगानें दाराचा पक्ष सोडला, व तो आपले राज्यांत स्वस्थ बसला. नंतर औरंगजेब आपल्या फौजेसह अजमीर येथें आला, व दारापासून थोड्याच अंतरावर त्यानें आपल्या फौजेचा तळ दिला. ह्या वेळेची दाराची स्थिति लक्षांत आणिली तर दुःखानें एखाद्याचें हृदय खरोखर फाटून जाईल. ज्या यशवंतसिंगाच्या भवंशावर दारा आमदाबाद शहर सोडून अजमीर येथें आला होता, त्यानें वचनभंग करून आपला अशा रीतीनें गळा कापला, हें पाहून दाराला किती दुःख झालें असेल, त्याची वास्तविक कल्पना वाचकांनीच करावी. तो मोठ्या खुशीनें आमदाबादेस परत गेला असता. परंतु ते एन उन्हाळ्याचे दिवस असल्यामुळे त्या प्रांतांत पाण्याचा दुष्काळ पडला होता, व तो परत फिरता तर वाटेंत त्याचे बहुतेक लोक पाणी पाणी करून मेले असते. तसेंच पुनः अमदाबादेस परत जावयाचें म्हणजे लहान

सहान नव्हे-३५ दिवसांचा मार्ग असून, त्याला यशवंतसिंगाचे स्नेही व मांडलिक अशा राजांच्या मुळखांतून—त्यांना आतां दाराचे शत्रु म्हटलें तरी चाडेल—जावयाचें होतें. शिवाय, औरंगजेब आपणांबरोबर ताज्या दमाची जंगी फौज घेऊन आला होता, व त्यानें त्याचा मोठ्या नेटानें पाठलाग केला असता, ही गोष्ट अगदींच निराळी. अशा रीतीनें चोहोंकडून त्याचा कोंडमारा झाला होता. शेवटीं मारीन किंवा मेरेन अशा आणीबाणीनें तो अजमीर येथेंच राहिला. परंतु त्याच्या स्वतःच्या सैन्यांत काय घोटाला झाला होता, व त्यामुळें पुढें केवढा प्रसंग ओढवणार होता, त्याची त्याला अद्यापि दादच लागली नव्हती. कारण, आपण ज्या घरांत राहतो त्याचे वांसे आपणावर उलटले आहेत, अशी कल्पना त्या विचान्याचे मनांत कां म्हणून यावी ? तो आमदाबादेहून अजमीर येथें आला तेव्हां त्यानें आमदाबादेचा सुभेदार शहानवाझखान यास आपल्या विश्वासाचा मनुष्य म्हणून वरोवर घेतलें होतें, व त्याला तो आपला प्रत्येक वेत सांगत असे. परंतु तो नीच मनुष्य आंतून दाराचे सर्व वेत औरंगजेबास कळवीत असे. या हरामखोरीबद्दल, पुढें दाराची व औरंगजेबाची जी लढाई झाली तीत त्याला यथायोग्य प्रायश्चित्त मिळालें, कोणी असें म्हणतात कीं, त्याला दारानेंच ठार मारिलें, कोणी असें म्हणतात कीं, औरंगजेबाचे सैन्यांत दाराचे वतीची जी मंडळी होती त्यांनीं, कदाचित् तो पुढें आपलीं नांवें औरंगजेबास सांगेल या भीतीनें, त्यास ठार मारिलें. दारानें अमदाबाद शहर घेतलें तेव्हांपासून त्याचे कांहीं स्नेही दारास त्याच्यावर विश्वास न टाकण्याविषयी सांगत होते, तें तो ऐकता व त्याच वेळीं त्यानें त्याची वाट लाविली असती, तर त्याचेवर पुढें जो प्रसंग आला तो पुष्कळ अंशीं आला नसता असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

औरंगजेब व दारा यांची लढाई सकाळीं ९ व १० यांचे दरम्यान सुरू झाली. दारानें आपला तोफखाना चांगल्या मा-
 ज्याचे ठिकाणी नेऊन ठेविला होता; परंतु त्याचा उपयोग
 काय ? त्याच्या तोफांनीं मोठा गडगडाट करून दिला होता.
 परंतु त्यांतून गोळे न येतां फक्त वायवार निघत होते;—इ-
 तक्या भयंकर रीतीनें औरंगजेबानें त्याच्या सैन्यांत फितुरी
 करून टाकिली होती. या लढाईला लढाई म्हणतां येईल किंवा
 नाही, याचीच मोठी शंका आहे; तेव्हा तिचें पाल्हाळिक
 वर्णन तरी कशाला पाहिजे ? तोफेचा एक आवाज होतो
 आहे तोंच जयसिंग दाराच्या दृष्टीच्या टप्प्यांत आला, व त्यानें
 त्याच्याकडे आपला एक कामगार पाठवून त्याला असें कळवि-
 लें कीं, “आपणांस औरंगजेबाचे हातीं लागणें नसेल तर
 आपण आतांचे आतां येथून पळ काढा. ” हे शब्द कानीं
 पडतांच दारा भीतीनें गर्भगळीत होऊन गेला, व आपण
 कोणीकडे जातो वगैरे कांहीं एक आपल्या सैन्यास न सां-
 गतां तो लढाई सोडून पळून गेला. परंतु एवढें त्याचें भाग्य
 कीं, जयसिंगानें त्याला योग्य वेळीं सूचना दिल्यामुळें त्याला
 आपलें कुटुंब बरोबर घेतां आलें. त्याबद्दल त्यानें जयसिंगाचे
 उपकार मानले पाहिजेत. त्या वेळीं तो जयसिंगाचे हातांत
 पडलाच होता. परंतु राजवराण्यांतील पुरुषास त्याच्या
 शत्रूच्या स्वाधीन करून आपण पातकास धनी व्हावें, ही
 गोष्ट फार अयोग्य व निंद्य आहे, असें त्यास वाटून, पूर्वीं
 सुजा यास जाऊं दिलें होतें, त्याचप्रमाणें या वेळीं दारा-
 सही त्यानें जाऊं दिलें.

हतभाग्य दारा या वेळीं आपल्या शत्रूच्या मुलुखांतून

१ ही लढाई अजमीरच्या दक्षिणेस सहा मैलांवर देवरा येथे
 ता. १२ व १३ मार्च सन १६५९ रोजी झाली.

बरोबर तंबू नाहीत, सामानसुमान नाही, वेळेवर जेवण नाही, अशा शोचनीय स्थितीत अमदाबादेस येण्याकरितां निघाला. त्या वेळीं त्याचे बरोबर फक्त २००० लोक होते. ते दिवस भर उन्हाळ्याचे असून वाटनें पाण्याचा दुष्काळ होता; तसेंच मधून मधून लुटारू लोक त्याच्यावर हल्ला करून जे कांहीं लोक त्याच्या सपाट्यांत सांपडत त्यांना कापून टाकित व त्याचें सामान लुटित असत. अशा भयंकर संकटांतून शेवटीं तो अमदाबादेपासून एका टण्यावर येऊन पोहोचला. त्याच्या मनांत अमदाबादेस जाऊन पुनः सैन्य गोळा करावें असें होतें, परंतु नशिवाचा तारा एकदा फिरला म्हणजे उपाय तेच अपाय होऊं लागतातः दारा अजमीर येथें गेला त्या वेळीं त्यानें अमदाबाद येथें जो सुभेदार नेमिला होता, त्यास औरंगजेवानें धाकदपट-शाहा देऊन, व तुझे मी पुढें चांगलें कल्याण करीन इत्यादि वचनें देऊन, अगोदरच फितून करून ठेविलें होतें. दारा अमदाबादेच्या जवळ आला, असें त्या हरामखोरास कळतांच त्यानें त्यास असें पत्र पाठविलें की, “आपला येथें येण्याचा विचार असेल तर तो रहित करावा; कारण आपण आलां तर आपणांबरोबर लढण्याकरितां येथील सर्व लोक सज्ज होऊन वसले आहेत, व त्यांनीं शहराचे दरवाजे बंद केले आहेत.” त्या वेळीं तीन दिवसपर्यंत बरनीर साहेब दाराबरोबर होते. ते असें लिहितात कीं, “माझी व दाराची फारच चमत्कारिक तऱ्हेनें गांठ पडली. त्याच्याबरोबर त्या वेळीं कोणी वैद्य नसल्यामुळे त्यानें मला आपणाबरोबर घेतलें होतें. अमदाबादेच्या सुभेदारानें पत्र पाठविलें त्याच्या आदल्या रात्रीस मला लुटारू लोक कदाचित्

लुटतीळ व ठार मारतीळ या भीतीनें दारानें आपल्या धर्म-शाळेंत निजावयास बोलाविल्लें होतें. त्याची त्या वेळीं इतकी निकृष्टावस्था झाली होती कीं, त्याला स्वतःला निजावयास तंबू वगैरे कांहीं नसून त्याच्या बायकामुलांकारितां मात्र एक लहानशी राहुटी होती, व तिचे दोर मी ज्या गाडींत निजलों होतो तिच्या चाकांना बांधले होते. मुसलमानी गोषा फार कडक असतो, परंतु दारास या वेळीं त्याची चाड उरली नव्हती. प्रातःकाळीं सूर्योदय होतो आहे तोंच वर निर्दिष्ट केलेलें अमदावादच्या सुभेदाराचें पत्र त्यास येऊन पोहोंचलें. मग तर त्याच्या दुःखास पारावारच नाहीसा झाला. दाराच्या जनानखान्यांत त्या वेळीं जी रडारड सुरू झाली, ती ऐकून एखाद्या पाषाणहृदयी मनुष्याचेंही काळीज दुभंग झालें असतें. तो आकांत ऐकून आम्हां सर्वांचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले, ज्याच्या त्याच्या चेहऱ्यावर खिन्नता व औदासिन्य यांची छाया दिसूं लागली, भीतीमुळें त्यांच्या तोंडांतून एकही शब्द बाहेर पडेना, पुढें काय करावें हें त्यांस मुळींच सुचेना, व ते एकमेकांकडे पहात चित्राप्रमाणें तटस्थ उभे राहिले. विचारा दारा तर इतका बेहोष होऊन गेला होता कीं, त्यास कोणीही भेटो, त्याला तो 'पुढें काय करावें' म्हणून विचारीत असे. आपण आतां काय करावें, कोठें जावें, कोणाजवळ मदत मागावी हें त्यास कांहीं सुचेना. शेवटीं ठट्टाबक्कर यथे परत जावें असा विचार करून तो तेथून निघाला. मी तीन दिवसपर्यंत दाराबरोबर होतो. आम्ही कूच करूं लागलों त्या वेळीं उन्हाळा इतका प्रखर होता कीं, मी ज्या गाडींत बसलों होतो तिला तीन गुजराथी धष्टपुष्ट वैल जुंपले होते, त्यांपैकीं एक उन्हाच्या तिरमिरीनें मेला, दुसराही खाली पडून त्याच पंथास लागला, व तिसरा अतिशय थकून गेल्यामुळें चालेनासा झाला. दाराच्या

एका बायकोच्या पायास जबर जखम लागली होती, व ती बरी करण्याकरितां आग्रह करून दारानें मला आपणाबरोबर घेतलें होतें. मला बसण्याकरितां एखादा घोडा, उंट किंवा बैल मिळेल म्हणून दारानें पुष्कळ प्रयत्न केला. त्यानें लोकांस धमकी देऊन पाहिलें, पुष्कळ पैसा देऊं केला, त्यांचीं आर्जवें केलीं, परंतु कांहीं देखील मिळेना. त्याची ती स्थिति पाहून मला रडें कोसळलें. शेवटीं निरुपाय होऊन मला बरोबर घेण्याचा वेत त्यास रहित करावा लागला, व मी मार्गे राहिलों.”

अधिकारारूढ असतां ज्या दारापुढें पाहिजे ती वस्तु एका क्षणांत येऊन पडत असे, ज्याच्या दारान्याबरोबर मोठमोठ्या राजांची लटपट उडून जात असे, ज्याचा शब्द झेलण्यास हजारों दासदासी तत्पर असत, ज्याचे हुकुमाबरोबर औरंगजेबाशीं सामना देण्याकरितां दोन लाख किंबहुना राज्यांतील सर्व फौज गोळा झाली होती, त्यास त्या दिवशीं एक बैलही मिळूं नये काय ? व त्याच्याबरोबर जेमतेम ६०० लोक व दोन हत्ती रहावे काय ? आणि प्राण वांचविण्याकरितां तो असा देशोधडीस लागावा काय ? हा कष्टदशे ! तुझा फेरा फार भयंकर आहे.

दारा ठहाबक्कर येथें जाण्याकरितां निघाला, परंतु मध्यंतरीं विस्तीर्ण वालुकामय प्रदेश असल्यामुळें तो जिवावरचाच प्रवास होता. वाटेंत तहान, भूक व श्रम यांनीं त्याचे बरेच लोक व त्याच्या जनानखान्यांतील कांहीं बाया मरण पावल्या. शिवाय लुटारू लोक मधून मधून त्याचे लोकांवर छापा घालून त्यांस ठार मारीत तें निराळेंच. इतके लोक मेले त्यांत दाराही मेला असता तर फार चांगलें झालें असतें. बिचारा यातनें-तून तरी मोकळा झाला असता ! परंतु अद्यापि त्याचा भोग संपला नव्हता, तेव्हां त्याला मरण तरी कसें येणार ? शेवटीं

मोठ्या कष्टानें तो कच्छचे राज्यांत येऊन पोहोंचला. कच्छचे राजानें दाराचा त्या वेळीं मोठा आदरसत्कार केला, व “तुम्ही आपली कन्या आमचे पुत्रास द्याल तर मी आपली सर्व फौज तुमचे मदतीस देईन,” असें त्यानें त्यास वचन दिलें. परंतु औरंगजेबानें आंतून त्या राजाशीं कारस्थान सुरू केलें, व त्याच्या मोठमोठ्या देणग्यांस भुळून जाऊन तो राजा त्यास वश झाला, व दाराचा खून करण्याचा विचार करूं लागला. त्या राजाची ती फिरलेली चर्या दाराचे तेव्हांच लक्ष्यांत आली, व आपण यापुढें येथे राहिलों तर तो खात्रीनें आपला घात करील, अशी त्यास भीति पडून तो ठहावकर येथे जाण्याकरितां एकदम तें राज्य सोडून चालता झाला.

अद्यापि बंगाल्यांत सुजाबरोबरची लढाई मोठ्या ज्यारीनें सुरू होती. परंतु दिल्लीपासून तो बराच दूर असल्यामुळें व मीर जुमल्यासारखा शूर व इमानी सरदार त्याच्या सामन्यास असल्यामुळें औरंगजेबास तिकडची मुळींच काळजी नव्हती. दाराच्या काळजीतून तर तो बहुतेक मोकळा झालाच होता. फक्त त्याला आतां दाराचा पुत्र सुलेमान याचीच काय ती मोठी भीति उरली होती. सुलेमान व श्रीनगरचा राजा हे दोघे बरोबर मोठी फौज घेऊन डोंगरांतून खालीं उतरणार, अशी त्या वेळीं दाट वदंता उठली होती. श्रीनगर येथून दिल्लीस येणें म्हणजे फक्त ८ दिवसांचा रस्ता होता. औरंगजेबा-सारखा दूरदृष्टि मनुष्य अशा प्रबल शत्रूची उपेक्षा करील

१ काफीखान असें म्हणतो कीं, अमदावादेच्या सुभेदाराचें पत्र दारास पोहोंचल्यावर तो अमदावादेपासून २ कोसांवर करी म्हणून गांव आहे तेथे गेला, व कानजी कोळी म्हणून तेथे एक लुटारू लोकांचा नाईक राहत असे, त्याचे साहाय्यानें तो कच्छचे राज्यांत जाऊन पोहोंचला.

असें कधींच होणार नाही. तेव्हां तो सुलेमान याचा नाश कोणत्या रीतीनें होईल याचा विचार करूं लागला.

प्रथमतः श्रीनगरच्या राजास वश करून घेऊन आपला कार्यभाग उरकून घेण्याचा त्यानें विचार केला, व जयसिंगाच्या मध्यस्थीनें त्यानें त्या राजास पुष्कळ पत्रे पाठविली. त्यांत मुख्य मुद्दा इतकाच होता कीं, त्यानें सुलेमान यास औरंगजेबाचे स्वाधीन केलें तर त्याचा अतिशय फायदा होईल, व तसें न केलें तर त्याला मोठी कडक शिक्षा होईल. परंतु त्या राजाने त्यावर औरंगजेबास असें उत्तर पाठविलें कीं, “अशा प्रकारचें नीच काम करण्यापेक्षां माझे सर्व राज्य गेलें तरी हरकत नाही. आपण लिहितां अशा प्रकारचें निघ कृत्य माझे हातून होणार नाही.” सामोपचाराने तो राजा आपणास वश होत नाही असें पाहून औरंगजेब मोठें सैन्य घेऊन श्रीनगरचे राज्याचे पायथ्याशीं गेला. परंतु तो प्रदेश बिकट व पहाडी असल्यामुळे त्याच्या फौजेस वर जातां येईना. तेव्हां त्यानें डोंगर फोडून सैन्य जाण्यास मोठा रस्ता करावा म्हणून त्या कामावर पुष्कळ लोक लाविले. औरंगजेबाच्या या पोरकट कृतीचें त्या राजास हेंसें मात्र आलें. कारण, औरंगजेबासारखे चार बादशाहा तेथे आपल्या फौजांसह पालथे पडले असते, तरी ते कृत्य पुरें झालें नसतें ! शेवटीं हताश होऊन औरंगजेब तेथून परत आला.

इकडे दारा ठट्टाबक्ररच्या जवळ सुमारे तीन मजलांवर येऊन पोहोचला, त्या वेळीं त्याला अशी बातमी समजली कीं, औरंगजेबाचा सरदार मीर बाबा किल्ल्यास वेढा घालून बसल्यामुळे व त्यानें बाहेरील दाणावैरण बंद केल्यामुळे आंतील लोकांची मोठी हिराणगत झाली आहे. त्या वेळीं किल्ल्यांत रुपयास पावशेरही धान्य मिळत नाहीसें झालें होतें. दाराच्या शूर

किलेदारानें तो किल्ला पुष्कळ दिवसपर्यंत लढविला. पुढें त्यास जेव्हां दारा आल्याची बातमी समजली तेव्हां त्यानें किल्ल्यांतील शिवंदीस उत्तेजन यावें म्हणून त्या लोकांचा पगार दुप्पट वाढविला; व दारा तसाच पुढें गेला असता तर त्याला किल्ल्यांत नेण्याकरितां किल्ल्यांतील लोक मीर बाबावर तुटून पडले असते, व त्यांनीं त्यास किल्ल्यांत नेलें असतें. शिवाय त्या सुभेदारानें मीर बाबाच्या लष्करांतील कांहीं लोक फितूर केले होते, व त्यांच्याकडून सैन्यांत अशी कंडी उठविली होती कीं, दारा हा बरोबर मोठें सैन्य घेऊन किल्ल्याचा वेढा उठविण्याकरितां येत आहे. मीर बाबाच्या लोकांस ती खरी वाटून ते फार भिऊन गेले होते; व त्या वेळीं दारा पुढें जाता तर त्यांपैकीं पुष्कळ लोक त्याला येऊन मिळाले असते. परंतु त्याचें नशीब फिरलें होतें तेव्हां त्याला तशी बुद्धि कोटून होणार ? असो.

ठड्याबकर किल्ल्याची स्थिति दारास कळतांच त्यानें तिकडे जाण्याचा आपला बेत रहित केला व सिंधु नदी उतरून इराणास जावें असें त्याचे मनांत आलें. परंतु त्याच्या बायकोनें त्यास अशी भीति घातली कीं, “ आपण इराणास गेलों तर तेथील राजा मला व माझ्या मुलीला गुलाम करून ठेवील, याकरितां आपण तिकडे जाऊं नये. ” तेव्हां दारानें तो बेत रहित केला. परंतु पूर्वीं हुमायून इराणांत पळून गेला होता तेव्हां तेथील राजा शाहा तमस्प यानें त्याच्या बायकामुळांस फार चांगल्या रीतीनें वागविलें होतें, व त्याच्याच साहाय्यानें हुमायून यानें पुढें दिल्लीची गादी मिळविली, ही गोष्ट त्या वेळीं दाराचे लक्षांत येऊं नये ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. परंतु “बुड्याचा पाय खोलांत” म्हणून म्हण आहे ती कांहीं खोटी नाहीं. शेवटीं बोलन बारीच्या पूर्वेस पांच मैलांवर दादर

नामक प्रांताचा अधिकारी मालिक जीवनखान अयूब नांवाचा एक पठाण जातीचा लुटारू सरदार रहात होता, त्याचेकडे जाण्याचा दारानें विचार केला. त्या सरदारानें पूर्वी कांहीं बखेडे केल्यामुळे शहाजहान बादशाहानें त्याला दोन वेळां हत्तीच्या पायीं बांधून ठार मारण्याची शिक्षा दिली होती, व दोन्ही वेळ दारानें मध्यस्थी करून त्याचा प्राण वांचविला होता. तेव्हां असा मनुष्य आपणास प्रसंगीं खातरीनें मदत करील असें दारास वाटणें साहजिक होतें. त्याचे मनांत असें होतें कीं, त्या पठाणाच्या मदतीनें अगोदर ठड्याबक्करचा वेढा उठवावा, व नंतर आपला खजिना बरोबर घेऊन तेथून कंदाहार येथें जावें, व तेथून काबुलास जावें. आपण एकदा काबूल येथें गेलों म्हणजे, ज्या अर्थी तेथील सुभेदार महाबतखान यास ती सुभेदारी आपले मदतीनें मिळाळी आहे, त्या अर्थी तो आपणास खातरीनें मदत करील. हें सर्व मनोराज्य बरोबर होतें. परंतु त्याचे बेत पुढें तडीस गेले किंवा नाहीं, एवढेंच आतां पहाणें राहिलें आहे.

जीवनखान याजकडे जाण्याचा दाराचा विचार जेव्हां त्याच्या कुटुंबास कळला तेव्हां त्याची बायको, मुलगी व शिपर शेक नांवाचा त्याचा कनिष्ठ पुत्र यांनीं डोळ्यांत अश्रु आणून त्यानें त्या पठाणाकडे जाऊं नये म्हणून त्याची प्रार्थना केली, व त्याच्या पायांवर लोटांगण घातलें. त्याची बायको त्याला असें म्हणाली कीं, “ तो पठाण मोठा लुटारू असून बंडखोर आहे, त्याचेवर विश्वास ठेवणें म्हणजे कसायाचे हातांत मान ठेवण्याप्रमाणेंच आहे. ठड्याबक्करचा वेढा उठविण्याचे नादास आतां लागूं नका. आपण परस्पर काबुलाचा रस्ता धरूं या. मीर बाबा ठड्याबक्करचा वेढा उठवून आपला पाठलाग कधींही करणार नाहीं. ”

परंतु दारा साडेसातीच्या फेऱ्यांत पक्का गुरफटून गेल्यामुळें त्याच्या बायकोचा शहाणपणाचा विचार त्यास पटेना. त्यास असें वाटलें कीं, आपण अशा स्थितींत काबूळ येथें जाण्याकरितां निघालों तर आपणावर फार संकटें येतील, व आपण जीवनखान याचेवर पूर्वी उपकार केल्यामुळें तो आपला खचीत दगा करणार नाही. सारांश, आपला पूर्वीचा बेत कायम करून तो त्या पठाणाकडे जाण्याकरितां निघाला. दारासारख्या अनुभवी मनुष्यास, नीच लोक आपला हेतु तडीस नेण्याकरितां प्रसंगविशेषीं निमकहराम बनून आपल्या उपकारकर्यांचा गळा कापतात, ही गोष्ट कळूं नये म्हणजे आकाबाईच्या फेऱ्यानें त्याला पुरें घासलें होतें असेंच म्हटलें पाहिजे.

जीवनखान याजकडे दारा गेल्यावर प्रथमतः त्यानें त्याचा मोठा आदरसत्कार केला. परंतु त्याचेबरोबर पुरते तीनशेंही लोक नाहींत असें जेव्हां त्यास समजलें, तेव्हां त्याची वृत्ति पालटली. पुढें एके दिवशीं रात्री त्यानें आपले कांहीं चोरटे लोक बोलाविले, व त्यांनीं प्रथमतः दाराचा खजिना पसार केला; नंतर त्यांनीं त्याच्या बायकांच्या अंगावरचे दागदागिने काढून घेतले, व शेवटीं दारा व त्याचा पुत्र सिपर शेक यांच्यावर छापा घालून त्यांना कैद केलें; नंतर जीवनखानानें त्यांना हत्तीच्या पाठीवर बांधून त्यांच्यामार्गे एका मांगास बसविलें, व त्याला त्यानें असा हुकूम केला कीं, “या दोघांनीं सुटून जाण्याचा किंवा त्यांच्या लोकांचा यांना सोडविण्याचा यत्किंचित् प्रयत्न तुझ्या नजरेस आला तर तूं यांना ठार मारून टाक.” पुढें जीवनखान यानें दारास ठट्टाबक्कर येथें औरंगजेबाचा सरदार मीर बाबा याजकडे नेलें, व त्या सरदारानें त्याला प्रथमतः लाहोरास व तेथून दिल्लीस घेऊन जावें म्हणून जीवनखान यास हुकूम दिला. त्या पठाणानें हें निघ कृत्य औरंग-

जेबाचे सांगण्यावरून केलें, किंवा आपण दारास कैद करून औरंगजेबाकडे घेऊन गेलों तर आपणास मोठें बक्षीस मिळेल या भाशेनें केलें, तें खातरीनं कांहींएक सांगता येत नाहीं.

बिचान्यादारास दिल्लीच्या दरवाज्यापाशीं आणिलें त्या वेळीं औरंगजेबास असा विचार येऊन पडला कीं, दारास ग्वाले-
रच्या किल्ल्यांत न्यावयाचें तें शहरांतून न्यावें किंवा बाहेरून

१ टूव्हरनियर नामक ग्रंथकार या संबंधानें असें लिहितो कीं, दारा जीवनखान याजकडे जात असतां वाटेंत त्याची अतिशय भावडती वायको उन्हाच्या तापानें व वाटेच्या श्रमानें मरण पावली. दारास तिचा इतका शोक झाला कीं, त्याला कांहीं सुचेनासें झालें. तो तशाच स्थितींत जीवनखान याजकडे गेला, व फार थकल्यामुळें विश्रांति घेण्याकरितां एका बिछान्यावर पडला व त्याला लगेच झोंप लागली. दारास झोंप लागलेली पाहून जीवनखान यानें आपले कांहीं लोक गोळा केले, व ते दाराचा पुत्र सिपर शेक यास पकडण्याचा प्रयत्न करूं लागले. तो राजपुत्र लहान होता तरी त्या वेळीं त्यानें आपलें धनुष्य घेऊन त्यांपैकीं तिघांस ठार मारिलें. इतक्यांत बाकीचे लोक येऊन त्याच्यावर पडले व त्याला पकडून त्यांनीं त्याचे पाठीमागे हात बांधिले. दारा जागा होऊन पहातो तो आपणापुढें आपल्या मुलाला हातपाठीमागे बांधून उभें केलें आहे असें त्याचे दृष्टीस पडलें. आपण ज्याच्या घरीं आश्रयाकरितां आलों त्यानें आपला अशा रीतीनें घात केला असें पाहून तो जीवनखान यास म्हणाला, 'अरे अधमा! नीचा ! चांडाळा ! तूं जें दुष्ट कृत्य आरंभिलें आहेस तें बंद कर, बंद कर. आम्ही दुदैवाच्या फेऱ्यांत सांपडलों आहों व औरंगजेबानें आमचा नाहक छल मांडिला आहे. अरे नीचा ! मीं तुझा जीव दोनदां वाचविला त्या उपकाराची ही अशी फेड केलीस काय ! धिक्कार असो तुला ! मोंगलाच्या थोर राजघराण्यांत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे आजपर्यंत असे हात कोणीही बांधिले नाहींत.' जीवनखान यास हे शब्द ऐकून थोडीशी लाज उत्पन्न झाली, व त्यानें सिपरचे हात सोडले व त्या पितापुत्रावर सक्त पहारा ठेविला.

न्यावें. त्यानें आपले मुख्य मंत्री बोलावून त्यांस तो प्रश्न विचारला; तेव्हां कांहींनीं असें सांगितलें कीं, “ दारास अशा दुःखद स्थितींत शहरांतून नेलें तर त्याच्या योगानें राजकुलास कलंक लागेल इतकेंच नव्हे, तर दाराची ती दीनावस्था पाहून लोक कदाचित् बंडही करतील व त्याला सोडवितील; ” व कांहींचें मत असें पडलें कीं, “ त्याला आहे याच स्थितींत शहरांतून न्यावें, कारण त्याची ती स्थिति लोकांनीं पाहिली म्हणजे त्यांचे मनांत आपणाविषयी मोठी जरब बसेल व बादशाही अधिकार केवढा मोठा आहे, याचीही त्यांस कल्पना होईल. ” औरंगजेवाचेंही तसेंच मत पडल्यामुळें शेवटीं दारास शहरांतून न्यावें असें ठरलें.

नंतर दारास एका हत्तीवर बांधून त्याचेजवळ त्याचा मुलगा सिपर यासही बांधलें. फक्त त्याचे मागें मांगास न बसवितां बहादुरखान नांवाचे एका सरदारास बसविलें. पूर्वी जो दारा, ज्याच्यावर भरजरी चित्रविचित्र वेलबुट्टी काढलेली झूळ घातलेली आहे, ज्याचें सामान सोनेरी मुलाम्याचें आहे, ज्याच्यावर उत्कृष्ट रंगीत भव्य हौदा ठेविला आहे, ज्या हौद्यावर सोनेरी व रत्नखचित काम केलेलें आहे, ज्यावर उन्हाचा त्रास होऊं नये म्हणून एक विस्तीर्ण छत्री बांधलेली आहे, अशा लंका किंवा पेगू येथील उंची जातीच्या उमद्या हत्तीवर बसत असे, त्याच दारास त्यास दिवशीं, जो नादान व ज्याचा अस्थिपंजर मात्र अवशेष राहिला आहे, आणि ज्याचें सर्वांग चिखलानें लिडविडून गेलें आहे, अशा उघड्या हत्तीवर बांधिलें होतें ! दाराच्या गळ्यांत पूर्वीप्रमाणें मोठमोठ्या पाणीदार मोत्यांचा हार किंवा डोकीस उंची पागोटें किंवा अंगांत भरजरी पोषाख नसून, त्याच्या ऐवजीं अंगांत एक जाडाभरडा मळकट कपडा, डोक्यास त्याच मासल्याचें एक पागोटें, व त्याच्या सभोंवार, एखादा कंगाल

मनुष्यही वापरणार नाही असा एक जुन्यापुराण्या शालीचा फाटका तुकडा गुंडाळला होता. हायरे बिचान्या दारा ! तुझी ती स्थिति ऐकून एखाद्या मांगाचेंही हृदय फाटून जाईल, मग ज्यांनी ती प्रत्यक्ष पाहिली असेल त्यांची काय अवस्था झाली असेल? आपल्या वडील बंधूची इतकी विटंबना करूनही जेव्हां औरंगजेबाची मनीषा तृप्त झाली नाही, तेव्हां तो मांगाहूनही मांग असला पाहिजे ! असो.

दाराची वर सांगितलेल्या स्थितीत दिल्लीच्या प्रत्येक रस्त्यांतून धिंड काढू लागले, त्या वेळीं सर्व दिल्ली शहर शोकसागरांत बुडून गेलें. बरनीर साहेब त्या वेळीं दिल्ली येथें होते. ते असें लिहितात कीं, “ दाराची धिंड काढिली त्या वेळीं मी माझे दोन नोकर व कांहीं स्नेही यांसह एका मोठ्या चौकांत घोड्यावर बसलेला होतो. रस्त्यांत लोकांची विलक्षण गर्दी उसळून गेली होती, व जो तो दाराची शोचनीय स्थिति पाहून दुःखाश्रु गाळीत होता. प्रत्येक घरांतून पुरुष, बायका, व मुलें हीं दुःखाचे हंबरडे फोडीत होती, व त्यांच्या आकांतानें सर्व शहर गडबडून गेलें होतें. दुष्ट जीवनखान हा दाराचे बाजूनें घोड्यावर बसून चालला होता. लोक त्याला एवढ्या मोठ्यानें शिव्या देत होते कीं, त्यांच्या आरोळ्यांनीं कांटाळे बसत होते. कांहीं फकीर व इतर लोक यांनीं त्याला खरो-खरीच दगडांनीं मारिलें. इतकें झालें तरी दारास मुक्त करण्याची कोणाची छाती झाली नाही. ” असो. दाराची याप्रमाणें धिंड काढल्यावर त्याला त्याच्याच हैदराबाद नांवाच्या वागेत नेऊन कोंडून ठेविलें.

ह्या कृत्यामुळे लोकांच्या मनावर झालेला परिणाम, जीवन-खान याचे संबंधानें त्यांनीं व्यक्त केलेला रंग, त्यास दगडांनीं मारण्याचा त्यांचा प्रयत्न इत्यादि गोष्टी औरंगजेबास कळल्या,

तेव्हां दिल्लीतील लोक दारास सोडविण्याकरितां कदाचित् बंड वगैरे करतील, अशी त्यास मोठी भीति पडली. तेव्हां त्यानें ताबडतोब दुसरा दरवा' भरविला; व त्यांत, दारास ग्वालेरच्या किल्ल्यावर पाठवावें, किंवा त्यास ताबडतोब मारून टाकावें, या गोष्टीची चर्चा सुरू झाली. कांहींचें मत असें पडलें कीं, इतक्या शेवटच्या उपायापर्यंत जाण्याचें कांहीं कारण नाही. त्यास ग्वालेरीस नेलें तरी कांहींएक बखेडा होणार नाही, फक्त त्याला चांगल्या बंदोबस्तानें पाठविलें म्हणजे पुरे आहे. दानिषमन्खान याचें व दाराचें पूर्वीपासून जरी वैमनस्य होतें, तरी त्यानें निरनिराळीं कारणें दाखवून दारास ठार मारणें या गोष्टीचा निषेध केला. परंतु शेवटीं दारास ठार मारावें व त्याचा पुत्र सिपर शेक यास मात्र ग्वालेरच्या किल्ल्यावर पाठवावें' असेंच ठरलें. या वेळीं रोषनार बेगम हिनें, तिचा दारावर पूर्वीपासून जो राग होता त्याचा खरा कुसूर काढून घेतल्या. तिनें दानिषमन्खान याचें बोलणें निरनिराळीं कारणें दाखवून मोडून काढिलें, व दारास ठार मारणें हीच गोष्ट या वेळीं रास्त आहे असें औरंगजेबाचे मनांत भरवून दिलें. शाबास तिच्या बंधुप्रीतीची ! भावास ठार मारून तिनें इतिहासांत आपलें नांव अजरामर करून टाकिलें. कलीलुल्लाखान, शाहिस्तेखान व तकरीबखान यांनींही आपलें मत रोषनार बेगमेच्या मताप्रमाणेंच दिलें. हा तकरीबखान मूळचा इराणांतला असून तेथे तो वैद्यकीचा धंदा करीत असे. कांहीं कारणामुळे इराणच्या शाहानें त्याला हद्दपार केलें होतें. त्याला हकीम दाऊदखान असेंही म्हणत असत. तो शहाजहान याचे वेळीं कोनाकोपऱ्यांतच पडलेला होता; परंतु औरंगजेबानें त्याला उमराव केलें होतें. तो दरबारांत उभाराहून मोठ्यानें बोलला कीं, "दारा अशा वेळीं जिवंत राहून

उपयोग नाही. त्याला ठार मारलें तरच राज्यांत आबादांनी राहिल. राजकुलांतील पुरुषाचा वध केल्यामुळें जर कदाचित् पाप लागत असेल, तर तें दुसऱ्या कोणास न लागतां माझे मारुं पडो !” दारास ठार मारल्यावर थोडकेच दिवसांत त्याला त्याच्या ह्या शब्दाबद्दल चांगलेंच प्रायश्चित्त मिळालें. एका कामांत त्याच्यावर तोहोमत येऊन औरंगजेबानें त्याची सर्व शहरभर धिंड काढिली, व त्यास ठार मारून टाकिलें ! असो. शेवटीं वर सांगितल्याप्रमाणें दारास ठार मारावें असा त्या दरबारांत कायमचा वेत ठरला.

औरंगजेबानें दाराचा वध करण्याचें काम नाझीर नांवाच्या एका खोजास सांगितलें होतें. त्या खोजास शहाजहान यानें विद्याभ्यास शिकवून विद्वान केलें होतें; व त्या विद्वत्तेचा त्यानें दारास ठार मारून चांगला उपयोग करून घेतला ! विद्या शिकून ज्यांचीं मनें संस्कृत झालीं आहेत त्यांमध्ये अशा प्रकारचे नरापसद असतील काय ? असें सांगतात कीं, दारानें कांहीं कारणावरून नाझीर यास वाईट रीतीनें वागविलें होतें, व त्याचें उद्वेग काढण्याकरितां त्यानें हें मांगाचें कृत्य करण्याचें कबूल केलें होतें. आपणास विषप्रयोग करतील कीं काय, अशी दारास मोठी भीति पडली होती. त्यामुळें तो आपलें अन्न फार चिकित्सेनें खात असे. एके दिवशीं तो आपल्या मुलासह विस्तवावर शेंगा भाजीत बसला होता, इतक्यांत नाझीर आणखी चार मारेकरी त्याच्या खोलींत शिरले. त्यांना पाहतांच दारा गहिवरून आपल्या मुलास म्हणाला, “ बाळा, हे कोण आले आहेत हें समजलास काय ? हे मांग आपणांस ठार मारण्याकरितां आले आहेत ! ” असें म्हणून तेथें जवळच एक लहानशी सुरी पडली होती, ती त्यानें हातांत घेतली. इतक्यांत एकानें त्याच्या मुलास त्याच्या-

जवळून ओढून घेतलें, व बाकीचे तिघे त्या एकत्र्यावर येऊन पडले, व त्यांनीं त्यास जमिनीवर उताणे पाडून दाबून धरिलें, व नाझीर यानें येऊन दाराचे डोकें कापलें. नंतर त्यानें तें लगेच औरंगजेबाकडे नेलें. औरंगजेवानें तें एका ताटांत ठेवून पाण्यानें स्वच्छ धुतलें; व तें दाराचेंच आहे अशी त्याची खातरी झाली, तेव्हां त्याला रडें कोसळलें. तो दाराला उद्देशून म्हणाला, “ हा दुर्दैवी मनुष्या ! तुझ्या नशीबीच असें होतें. असा प्रकार पाहण्याचा प्रसंग मला पुनः न येवो.” नंतर त्यानें तें हुमायून याच्या कबरींत नेऊन पुरावें म्हणून आज्ञा केली.

दाराच्या मुलीस त्याच दिवशीं जनानखान्यांत पाठवून दिलें परंतु शाहाजहान व बेगमसाहेब यांनीं तिला आपणाकडे पाठवून घ्यावें अशी औरंगजेबाची प्रार्थना केल्यामुळें त्यानें पुढें तिला त्यांचेकडे पाठवून दिलें. दाराची पत्नी व सुलेमान व सिपर शेक यांची मातुश्री नादिरा बेगम हिचें अंतःकरण

१ तारीख २२ आक्टोबर इ. स. १६५९ रोजीं दाराचा वध केला.

२ काटू यानें या संबंधानें असें लिहिलें आहे कीं, दाराचें डोकें औरंगजेबाकडे आणिलें त्या वेळीं तो मोठा खुष झाला. त्यानें प्रथमतः आपल्या तरवारीच्या टोंकानें तें हालविलें, व तें दाराचेंच आहे अशी आपली खातरी करून घेण्याकरितां त्यानें त्याचे डोळे उघडविले. नंतर रोषनार बेगम हिचे सांगण्यावरून त्यानें तें एका पेटींत बंद करून ती पेटी भेटीदाखल शहाजहान याजकडे आपणाचे किल्ल्यांत पाठवून दिली. पुढें ती पेटी उघडण्याचे पूर्वीं शहाजहान असें म्हणाला कीं, “ माझे राज्य हिरावून घेणाऱ्या त्या औरंगजेबास त्याच्या दुर्दैवी पित्याची अद्यापि आठवण आहे हें त्याचें महद्भाग्यच समजलें पाहिजे.” परंतु पेटी उघडून आंत दाराचें शिर त्याच्या नजरेस पडतांच तो जमिनीवर धाडकर निचेष्टित पडला; व बेगमसाहेब हिनें तर आपल्या अवडत्या बंधूच्या शोकानें सर्व किल्ला दणाणून टाकिला !

निरनिराळ्या विपत्ति भोगाव्या लागल्यामुळें अगोदरच होर-पळून गेलें होतें. दारास कैद करून दिल्लीस चालविलें, त्या वेळीं ती त्याचे बरोबर लाहोरपर्यंत होती. आपल्या प्रिय भर्त्याचें व पुत्राचें पुढें काय होणार तें अगोदरच तिला समजलें होतें. शेवटीं जिवाचा वैताग येऊन तिनें लाहोर येथें असतां विष खाऊन आत्महत्या करून घेतली. दारास मारल्यावर सिपर शेक यास ग्वालेरच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें. जीवनखान यास बोलावून त्यास औरंगजेबानें कांहीं बक्षीस व बकत्यारखान असा किताब देऊन घालवून दिलें. परंतु त्याच्या दगाबाजीबद्दल त्यालाही वाटेंतच प्रायश्चित्त मिळालें ! तो आपलें बक्षीस घेऊन आपल्या मुलुखांत जात असतां वाटेंत त्याच्यावर कांहीं लोकांनीं छापा घालून त्यास ठार मारून टाकिलें. त्या नीच मनुष्याला असें समजलें नाहीं कीं, जुळमी राजे जरी प्रसंगविशेषीं आपला कार्यभाग साध्य करून घेण्याकरितां दुसऱ्या लोकांकडून पाहिजे तो गुन्हा करवितात, तरी त्या गुन्हेगारांचा ते नेहमीं तिरस्कार करीत असतात, व त्यांचें काम संपलें म्हणजे त्याच लोकांस ते राजे ठार मारून टाकतात. कारण, प्रसंग पडल्यास ते आपणांवरही उलटून पडण्यास मार्गेंपुढें पहाणार नाहींत अशी त्यांची खातरी असते. असे.

ठठाबकर येथील सुभेदारानें पुष्कळ दिवसपर्यंत तो किल्ला लढविला, व मीर बाबाचें कांहींएक चाळूं दिलें नाहीं. परंतु

१ काफोखान या संबंधानें असें लिहितो कीं, “ नादिरा बेगम इच्यावर दुःखाचे पर्वत कोसळल्यामुळें ती अगोदरच अतिशय हैराण झाली होती. तशांत जीवनखान याचे मुलुखांत गेल्यावर तिला आमांशाचा आजार होऊन ती मरण पावली, व तिला लाहोर येथें आणून मूठमाती दिली. ”

मदत येण्याचे सर्व मार्ग खुंटल्यामुळे तो अगदीं जेरीस आला होता. दारा यास कैद करून ठड्याबद्धर येथें आणिलें त्या वेळीं त्याच्याकडून जबरदस्तीनें मीर बाबा यानें, त्या किल्लेदारांनें किल्ला खालीं करून द्यावा, अशा अर्थाचा हुकूम घेतला होता. पुढें त्या शूर किल्लेदाराच्या सर्व अटी कबूल केल्यावर त्यानें तो किल्ला मीर बाबा याचे स्वाधीन केला. अशा शूर पुरुषास एकदा आपण पहावें, अशा उद्देशानें पुढें त्यास औरंगजेबानें दिल्लीस बोलाविलें, व तो आपल्या बाकी राहिलेल्या शूर शिपायांसह लाहोर येथें आला. परंतु त्या ठिकाणीं औरंगजेबाचा सरदार कळीलुल्लाखान यानें त्याच्यावर अकस्मात् हल्ला करून त्या सर्वांची कत्तल केली. त्या शूर पुरुषास अशा दगाबाजीनें ठार मारण्याचें कारण असें दिलें आहे की, औरंगजेबास भेटल्यावर त्याचे मनांत श्रीनगर येथें सुलेमान यास जाऊन मिळावें असें होतें, त्यामुळे औरंगजेबानें त्यास अशा कपटानें ठार मारून टाकलें.

आतां दाराच्या कुळापैकीं फक्त सुलेमान काय तो शिलक राहिला होता. श्रीनगरचा राजा धैर्याचा पुरा व वचनाचा धड असता, तर सुलेमान औरंगजेबाचे हातीं कधींच लागला नसता. परंतु जयसिंगाचें त्या राजाबरोबर चाललेलें कारस्थान, त्यास औरंगजेबाचीं वारंवार जाणारीं धमकीचीं पत्रें, दाराच्या वधाचें दुःखदायक वर्तमान, व औरंगजेबाच्या चिथावणीवरून त्याच्याशीं लढाई करावी म्हणून त्याच्या आसपासच्या राजांनीं केलेली उचल इत्यादि कारणामुळे त्याचा पूर्वींचा निश्चय डळमळला, व त्याच्या वृत्तीत फरक पडला. सुलेमान याचे लक्ष्यांत ती गोष्ट येतांच तो तिबेटांत जाण्याकरितां तेथून निघाला. परंतु वाटेंत श्रीनगराच्या राजाच्या मुलांनें त्याच्यावर अकस्मात् छापा घाटून त्याला मोठा

वार केला, व त्यास कैद करून दिल्लीस औरंगजेबाकडे पाठवून दिलें. औरंगजेबानें त्यास प्रथमतः मुगाद याच्या-प्रमाणेंच सेलीमगड येथें कैदेंत ठेविलें.

पूर्वी दाराचा वध करून त्या वेळीं आपली खातरी करून घेण्याकरितां ज्याप्रमाणें औरंगजेबानें दाराचें डोकें आपणा-समोर आणविलें होतें, त्याचप्रमाणें त्यानें ह्या वेळीं सुलेमान यासही भर दस्बारांत आणविलें. बरनीर साहेब असें लिहितात कीं, “ त्या दिवशीं मी स्वतः तो प्रसंग पाहण्याकरितां गेलों होतो. ज्या दिवाणखान्यांत उमराव लोक बसले होते, तेथें त्या राजपुत्रास आणण्यापूर्वीं त्याच्या पायांतील शृंखला काढल्या होत्या. त्याचे हातांत मात्र रुप्याच्या बेड्या होत्या. त्या शूर व सुंदर राजपुत्रास पाहून दरबारांतील पुष्कळ लोकांचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. त्या वेळीं पुष्कळ उमराव लोकांच्या स्त्रियाही तो दुःखप्रद प्रसंग पाहण्याकरितां चिकाचे पडद्यांत येऊन बसल्या होत्या. राजपुत्रास पहातांच त्याही रडूं लागल्या. आपणालाही त्या गोष्टीचें अतिशय दुःख झालें आहे असें औरंगजेबानें त्या वेळीं दाखविलें. तो मोठ्या गहिंवरानें सुलेमान यास यास म्हणाला, “ मुळा ! तूं आपलें मन शांत कर, भिऊं नको, तुला माझ्याकडून काडीइतकीही इजा पोहोचणार नाही. मी तुला फार ममतेनें वागवीन. परमेश्वर फार थोर आहे; त्याच्यावर हवाला ठेव म्हणजे झालें. तुझ्या पित्यास मारण्याचें कारण मुसलमानी धर्माचा त्याग करून तो पाखंडी बनला होता ! ” नंतर त्यानें लवून औरंगजेबास सलाम केला, व मोठ्या धिमेपणानें तो त्यास म्हणाला, “ काका ! मला विष देऊन ठार मारण्याचा जर आपला बेत असेल, तर मी आपली विनंती करितों कीं, मला आतांचे आतांच ठार मारून टाकावें असा आपण

हुकूम कराळ तर मी आपला फार आभारी होईन ” त्यावर औरंगजेबानें त्यास असें सांगितलें कीं, “ तुला कोणीही विष देणार नाही; तूं अगदीं निर्धास्त रहा. ” नंतर सुलेमान यानें त्यास पुनः लवून सलाम केला. पुढें औरंगजेबानें, तो पूर्वी श्रीनगर येथें जात असतां दिलावरखान याच्या लोकांनीं त्याचा एक मोहोरांनीं भरलेला हत्ती त्याच्यावर छापा घालून परत आणला होता, त्या संबधानें कांहीं प्रश्न करून त्याला दरबारांतून घेऊन जावें म्हणून आज्ञा केली. दुसरे दिवशीं औरंगजेबानें त्याला ग्वालेरीस पाठवून दिलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं औरंगजेबानें सुलेमान व शिपर शेक यांस विषप्रयोग करून ठार मारून टाकिलें. (इ० स० १६१०.) अशा रीतीनें दाराच्या कुलाचा संहार झाल्यावर औरंगजेब शनीमहाराजांची दृष्टि मुराद याजकडे वळली ! त्यानें मुराद याचा वध फारच चमत्कारिक रीतीनें करविला. जरी तो कैदेत होता, तरी त्याचेवर लोकांची फारच प्रीति होती, व ते त्याच्या धैर्य, शौर्य, साहस इत्यादि गुणांवर वारंवार कवनें करून तीं मोठ्या प्रेमानें गात बसत. तेव्हां लोक कदाचित् त्याला सोडविण्याकरितां बंड करितील कीं काय, अशी औरंगजेबास मोठी भीति बसली. त्याला असें वाटलें कीं, विषप्रयोग करून त्याला गुपचिप ठार मारून टाकिलें, तर तो मेला अशी लोकांची खातरी होणार नाही; तेव्हां कांहीं तरी व्यूह रचून सर्व लोकांसमक्ष त्याला देहांतप्रायश्चित्त द्यावें हें बरें. असा बेत करून त्यानें त्याप्रमाणें केलें. तो प्रकार असाः—

पूर्वी मुराद गुजराथेंत लढाईची जंगी तयारी करीत असतां त्यानें अमदाबाद येथील अह्ली नाकी नांवाच्या एका श्रीमान सय्यदास ठार मारून त्याची संपत्ति लुटली होती. त्याच्या मुलांस औरंगजेबानें भर देऊन त्यांच्याकडून दरबारांत अशी

फिर्याद आणविलीं कीं, “मुराद यानें आमच्या पित्यास विना-
कारण ठार मारिलें आहे, याकरितां त्याच्या मोबदला आम्हांस
मुराद याचें शीर मिळालें पाहिजे. ” दरबारांतील एकाही
उमरावास या फिर्यादीच्या विरुद्ध चकार शब्दही काढतां
येईना. कारण, एक तर तो सय्यद होता, दुसरें—मुराद यानें
त्याला विनाकारण ठार मारिलें होतें, व तिसरें—औरंगजेबाच्या
चिथावणीवरून ती फिर्याद दरबारांत आली आहे, ही गोष्ट
त्यांस माहीत होती ! पुढें चौकशीअंती औरंगजेबानें फिर्या-
दीचें मागणें कबूल करून, “मुराद याचा वध करून त्याचें
डोकें हा हुकूम आणणारांचे स्वाधीन करावें, ” असा हुकूम
देऊन त्यांना गल्लेरच्या किल्लेदाराकडे पाठवून दिलें; व अशा
निघ्न रीतीनें मुराद याचा वध केल्यावर त्यानें त्याच्या एकुलत्या
एक पुत्रासही विषप्रयोग करून आपल्या वाटेंतून काढून टाकिलें

आतां औरंगजेबाचे बंधूपैकीं फक्त सुजा काय तो शिलक
राहिला होता. परंतु मीर जुमला यास औरंगजेब वारंवार
कुमक पाठवीत असल्यामुळें थोडकेच वेळांत सुजाचे सभेंवार

१ सय्यद हे महंमदाचे वंशज असल्यामुळें त्यांना इतर मुमलमान
लोक फार पवित्र समजतात.

२ काफीखान यानें मुराद याच्यावर केलेल्या फिर्यादीचा वृत्तांत
अगदीं निराळा दिला आहे. तो म्हणतो कीं, अल्ली नाकी याच्या दोन
पुत्रांपैकीं वडील पुत्रानें मुराद याचे विरुद्ध अशा प्रकारची फिर्याद
आणण्याचें नाकारिलें; धाकटा मात्र औरंगजेबाच्या स्नेही मंडळीच्या
शिकवणीवरून तशी फिर्याद आणण्यास कबूल झाला, व तेवढ्या
मुद्द्यावरून औरंगजेबानें मुराद याचा वध केला. मुराद यास मारल्यावर
औरंगजेबानें अल्ली नाकीच्या थोरल्या पुत्रानें तशा प्रकारची फिर्याद
करण्याचें नाकबूल केलें होतें म्हणून त्यास मोठें बक्षीस दिलें. कादू
नामक ग्रंथकार असें म्हणतो कीं, औरंगजेबानें आपले खासगीचे
कांहीं शिपाई लोक पाठवून दिले व त्यांच्याकडून मुराद यास सर्पदंश
करवून मारून टाकिलें. (इ० स० १६६२.)

औरंगजेबाच्या सैन्याचा गराडा पडला. शेवटीं अशा अवाढव्य सैन्याशीं टक्कर देण्याची त्याची शक्ति नसल्यामुळे तो ढाका येथें पळून गेला. आतां सुजाचा शेवट व त्याच्याबरोबर आमच्या शोकपर्यवसायी कथानकाचाही शेवट फार जवळ आला आहे.

सुजा याचेजवळ गलबतें नसल्यामुळे व कोणाचा आश्रय घ्यावा तें माहीत नसल्यामुळे त्यानें आपला वडील मुलगा सुलतान बंकी यास आराकानच्या राजाकडे पाठविलें, व “आहांस तुम्ही थोडा वेळ आश्रय देऊन मोखा येथें जाण्यास गलबतें घाल काय ?” म्हणून विचारलें. त्याचे मनांत मोखा येथें गेल्यावर तेथून मक्केस जाऊन नंतर तुर्कस्थान अगर इराण या दोहों-पैकीं कोणत्या तरी देशांत जावें असें होतें. त्या राजानें मोठ्या आनंदानें सुजास आश्रय देण्याचें कबूल केलें, व बंकी याच्याबरोबर त्यानें आपलीं कांहीं गलबतें पाठवून दिलीं. नंतर सुजा आपले कुटुंबासह आराकान येथें आला. परंतु त्यास तेथें येऊन बरेच महिने झाले तरी तो राजा त्यास मोखा येथें जाण्याकरितां गलबतें देईना. सुजाजवळ अद्यापि पुष्कळ संपत्ति होती, तेव्हां तिचा लोभ सुटून त्या राजानें त्यास गलबतें दिलीं नसावीं असें वाटतें. सुजा त्यास भेटावयास गेला नाही, या गोष्टी-मुळेही त्याला सुजाचा फार राग आला होता. पुढें सुजानें आपला पुत्र सुलतान बंकी याच्याबरोबर मोठा नजराणा देऊन त्यास राजवाड्यांत पाठवून दिलें, व मोखा येथें जाण्याकरितां जीं गलबतें देण्याचें राजानें सुजास वचन दिलें होतें, तीं कधीं देणार म्हणून त्यास बंकीनें विचारिलें. परंतु त्या राजानें त्या वेळीं त्यास कांहींच उत्तर दिलें नाही. पुढें पांच सहा दिवसांनीं त्या राजानें, तुमच्या मुळीशीं मला लग्न कर्तव्य आहे, तर तुम्ही ती मला देण्यास कबूल आहां

किंवा नाही?' म्हणून सुजास विचारिलें. परंतु सुजानें ती गोष्ट नाकबूल केली. त्यामुळें त्या राजास सुजाचा फार राग आला, व त्याच्यावर मोठा प्रसंग गुजरला. शेवटीं मरतां मरतां तरी हातपाय हालवावे, असा विचार करून त्यानें एक भयंकर धाडसाचें कृत्य करण्याचा निश्चय केला. आराकानच्या राजाच्या पदरीं बरेच मुसलमान लोक होते, त्यांना वश करून घेऊन त्यांच्या मदतीनें राजवाड्यावर हल्ला करून सर्व राजकुलाचा संहार करावा, व आराकानची गादी आपण बळकवावी, असें त्याचे मनांत आलें. सुजाचें मन शांत असतें, तर त्यानें अशा प्रकारचा वाग्याची मोठ वांधण्याचा प्रयत्न केला नसता. परंतु त्याच्यावर ओढवलेल्या संकटामुळें तो इतका गोंधळून गेला होता कीं, आपण काय करितों याचें त्यास भान उरलें नव्हतें. पुढें वर सांगितलेला वार उडविण्याकरितां त्यानें जो दिवस नेमिला होता, त्याचे आदले दिवशींच त्याचा बेत बाहेर फुटला, व त्यामुळें त्याच्या सर्व कुटुंबाच्या प्राणावर येऊन बेतली. नंतर पेगू येथें पळून जावें असा बेत करून तो रातोरात आपलें कुटुंब घेऊन निघाला. परंतु चौवीस तासांचे आंतच त्यास आराकानच्या राजाच्या लोकांनीं गांठलें, व दोघांमध्ये भयंकर मारामारी सुरू झाली. सुजा जिवार उदार होऊन लढला, व त्यानें आपलेपुढें आराकानी लोकांच्या प्रेतांचा ढीग पाडला. परंतु ते लोक पुष्कळ असल्यामुळें शेवटीं सुजास तेथून पळून जावें लागलें. सुळतान बंकी सुजाचे मागे बरेच अंतरावर होता; तोही एखाद्या सिंहकिशोराप्रमाणें लढला. त्यानेंही पांचपन्नास आराकानी लोकांस ठार मारिलें, परंतु त्याच्या अंगावर चोर्होकून दगडांचा एकसारखा वर्षाव होत होता, त्यामुळें त्याचें सर्वांग रक्तवंबाळ होऊन गेलें, व शेवटीं हतवीर्य होऊन तो खाली पडला. पुढें आराकानी लोकांनीं

तो, त्याचे दोघे बंधु, त्याची आई व त्याच्या बहिणी या सर्वांस कैद केलें, व त्यांस परत आणून राजाचे स्वाधीन केलें. सुजाचे संबंधानें असें म्हणतात कीं, तो पळून गेला तो एका टेंकडीवर जाऊन पोहोंचला. इतक्यांत त्याच्या डोक्यांत एक दगड येऊन बसला, त्यामुळें तो धाडकर खालीं पडला. त्या वेळीं त्याचे बरोबर एक खोजा, एक बाई व दुसरे दोन इसम इतकी मंडळी होती. सुजा दगड लागून खालीं पडल्यावर त्याच्या खोजानें त्याची जखम बांधली, व तो सावध झाल्यावर तीं सर्व माणसें दाट जंगलांत पळून गेलीं. [इ० स० १६६०.]

सुजाचे शेवटचे प्रयाणाचे संबंधानें तीन चार निरनिराळे लेख सांपडतात. कोणी असें म्हणतात कीं, सुजाची व आराकानी लोकांची मारामारी झाली तींत तो मरून पडला; कोणी म्हणतात कीं, पेंगूच्या राजानें त्यास दोन गडबटें दिलीं, व त्यांत वसून तो सुरतेवरून मक्रेस गेला; कोणी म्हणतात कीं, तो प्रथमतः इराणास गेला, व तेथून कंदाहार येथें येऊन त्याचे काबुलावर स्वारी करण्याकरितां मोठी जंगी तयारी केली होती; व कोणी असें म्हणतात कीं, आराकानच्या रानांत पळून गेल्यानंतर अरण्यांत तो व्याघ्रसिंहादि हिंस्र पशूंच्या भक्ष्यस्थानीं पडला. परंतु बरनीर साहेब यांस त्या वेळीं आराकान येथून एका डच मनुष्याचें पत्र आलें होतें, त्यांत 'सुजा पळून जात आसतां मारला गेला' असें लिहिलें होतें असें ते लिहितात. शिवाय सुजाचे कांहीं खोजे बरनीर साहेबांस भेटले त्यांनींही त्यांस तो मारामारींत पडला असेंच सांगितलें. या कारणांवरून वरील गोष्टीपैकी पहिलीच गोष्ट विशेष संभवनीय दिसते.

सुजाचे कुटुंबांतील मनुष्यांस कैद करून परत आणल्यावर कांहीं दिवस आराकानच्या राजानें त्यांस फार क्रूरतेनें

वागविलें. पुढें सुजाचे वडील मुलीशीं त्या राजानें लग्न केलें, व तेव्हांपासून त्यांना तो चांगल्या रीतीनें वागवूं लागला. परंतु पूर्वी सुजानें ज्या मुसलमान लोकांस वश केलें होतें, त्यांच्या मनांत आराकानचे राजास ठार मारण्याचा बेत अद्यापि घोळतच होता; व त्यांना सुलतान बंकीचे कांहीं लोक अनुकूल झाले होते. पुढें ज्या दिवशीं तें कृत्य करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला होता, त्याच दिवशीं त्यांच्यातील एकानें दारूच्या तारेंत तें गुप्त कारस्थान फोडून टाकलें. राजास ती बातमी समजली तेव्हां सुजाच्या कुटुंबाचा त्यास इतका राग आला कीं, त्यानें त्या सर्व माणसांस ठार मारून टाकावें असा हुकूम केला. सुजाच्या ज्या मुलीशीं त्या राजानें लग्न केलें होतें, ती गरोदर होती तरी तिज्याही त्या नराधमानें ठार मारून टाकलें; सुलतान बंकी व त्याचे दोन भाऊ यांची कुऱ्हाडीनें डोकीं तोडून टाकिलीं; व इतर बायामाणसांस निरनिराळ्या खोऱ्यांत कोडून व त्यांचें अन्नपाणी बंद करून त्यांचे जीव घेतले!

अशा रीतीनें, शहाजहान याचे मुळांत राज्यप्राप्तीच्या अनावर लोभामुळें जें युद्ध सुरू झालें होतें, त्याचा शेवट झाला. हें युद्ध इ०स० १६५६ पासून इ०स० १६६१ पर्यंत चाललें होतें; व त्यांत औरंगजेबानें, ज्यांचा ज्यांचा म्हणून गादीवर हक्क पोहोचण्यासारखा होता, त्या सर्वांस ठार मारून व कैदेत टाकून दिल्लीची गादी बळकाविली. ह्या पांच वर्षांच्या हकीगतीवरून आमच्या मानभावी फकिराची ऊर्फ औरंगजेबाची व आमच्या वाचकांची चांगलीच ओळख झाली असेल असें आम्हांस वाटतें; तेव्हां त्याच्या कृत्यांवर विशेष चर्चा करण्याचें काम वाचकांवरच सोंपवून तूर्त आम्ही त्यांची रजा घेतों.

मे० डायरेक्टर साहेब बहादूर, विद्याखानें, ५.
 मन्नीस देण्याकरितां मंजूर केलेलीं पुस्तकें.

१. छत्रपति शाहूमहाराज यांचें चरित्र. १
२. काव्यसौंदर्य-भाग १..... ४
३. शिक्षणसार.
४. नीतिबोध.
- ५, ६, ७. गळिंहरचा वृत्तांत-भाग १, २ व
 ३. (सचित्र) प्रत्येकीं.
८. सदर भाग ४.....
९. महाराष्ट्रांतिल किल्ले-भाग १..... ८
१०. औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र.
- ११, १२. उतापनीति-भाग १ व २ प्रत्येकीं....
१३. सदर दोन्ही भागाचें एकत्र बांधलेलें पुस्तक
 (सुरेख मजबूत कापडी) ८
१४. डॉ० खिपट्ट यांचें चरित्र.
१५. नऊ रत्नें.
१६. मुळांस मन्नी देणगी.
- १७, १८, १९. सुबोध गोष्टी-भाग १, २ व
 ३. प्रत्येकीं.
२०. सायंकाळची करमणूक.
२१. धोरांच्या आख्यायिका..... ४१
२२. बालाजी विश्वनाथ पेशवे यांचें चरित्र.
२३. श्रीमंत नानास हेव पेशवे यांचें चरित्र. १

वरील सर्व पुस्तकें, नवीन विद्याखाना, बु
 पठ, पुणे, येथें विकत मिळतील.